ARH Diss. B-25488

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

N S V L I I D U A J A L O O K A T E E D E R

T A L U R A H V A O L U K O R D H E L M E K I H E L K O N N A S X I X S A J. E S I M E S E L P O O L E L

D i p l o m i t ö ö

inv.kat. nr. 1616
NSVL ajaloo kat.

ELMAR A L L I K

Ajaloo-Keeleteadusk.
ajaloo-osak.(mittestats.)

T a r t u 1 9 6 1

S I S S E J U H A T U S

Asudes käsitlema talurahva olukorda Helme kihelkonnas XIX saj. esimesel poolel, ei piisa ainult faktilise ajaloolise materjali heast tundmisest, vaid peab tundma ja mõistma hästi ka tootmissuhteid tolleaegses ühiskonnas.

Tuleb märkida, et tolleaegses ühiskonnas arenenud protsessid moodustasid osa feodaalse ja kujuneva kapitalistliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni vahelisest suurest võitlusest, mis toimus tol ajal Euroopas. Võitlus, mis oli Euroopa lääneosas, ja selle tulemused mõjutasid nii või teisiti ka olude kujunemist Eesti- ja Liivimaal, olgugi et neile kui Vene aadliimpeeriumi osadele olid loomulikult esmase tähtsusega Vene ühiskonnas toimunud protsessid, aga ka poliitika, mida teostas Vene riigivõim.

Otsustavaimaks selles võitluses oli XVIII saj. lõpul toimunud Prantsuse kodanlik revolutsioon, mis vapustas feodalismi aluseid kogu Lääne-Euroopa mandril ja innustas kõikjal uute jõudude võitlust vana ning iganenu vastu. "Suur Prantsuse revolutsioon avas uue ajastu inimkonna ajaloos,"[1] ütles V.I.Lenin.

---

[1] V.I.Lenin, Teosed, 21.kd., Tallinn 1953, lk.269.

Kapitalismi võidu kindlustumine ja kapitalistliku ühiskonna positsioonide edasine tugevnemine jätkus pärast Prantsuse kodanlikku revolutsiooni.

Feodalismi tingimustes toimus tootmine feodaalide huvides. Nad valdasid maad ja omandasid feodaalset maarenti neist sõltuvate talupoegade ekspluateerimise teel, sest feodalismi põhiline majandusseadus teatavasti seisab "...feodaalidele lisaprodukti tootmises feodaalse maarendi vormis sõltuvate talupoegade ekspluateerimise teel."[2]

Feodaalide huvide kindlustamise vahendiks oli feodaalideklassi poolt talurahva suhtes teostatav sundus.

Venemaal toimus XIX saj. algul feodaalpärisorjusliku korra intensiivne laostumine ning klassivastuolude teravnemine. Et tsaarivalitsus aadliimpeeriumi kindlustamisel XIX saj. algul kaalus ka reformide võimalikkust ja mõndagi sel alal katsetati, et pöörati tähelepanu ka agraarküsimusele, on see olulise tähtsusega Eesti- ja Liivimaa seisukohalt, sest feodaal-pärisorjusliku korra kriis hakkas järsult teravnema kõigi sellest tulenevate tagajärgedega. Kõik see oli otseses seoses ikaldusaastatega, mis paljastasid ilmekalt siinse pärisorjusliku põllumajanduse nõrkuse, mõisamajanduse ebakindluse, eriti aga feodaalse

---

[2] Poliitiline ökonoomia. Õpik, Tallinn 1959, lk.35.

kurnamissüsteemi tagajärjed talurahvale.

XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimesel poolel esinevat pärisorjuse lagunemist ja kapitalistlike suhete kujunemist Eestis on eri klasside huvisid esindavate ajaloolaste poolt kujutatud väga erinevalt.

Mittemarksistlik, s.o. balti-saksa ja eesti kodanlik historiograafia käsitles "...ainult inimeste ajaloolise tegevuse ideelisi motiive, uurimata seda, millest need motiivid on põhjustatud, tabamata objektiivset seaduspärasust ühiskondlike suhete süsteemi arenemises, märkamata, et nende suhete juured peituvad materiaalse tootmise arenemisastmes;" hõlmamata "...just elanikkonna hulkade tegevust, samal ajal kui ajalooline materialism andis esmakordselt võimaluse loodusloolise täpsusega uurida hulkade ühiskondlikke tingimusi ja nende tingimuste muutumisi."[3]

Balti aadli ajaloolise tegevuse igatine esiletõstmine iseloomustab eeskätt valitsevate klasside huve esindavate ajaloolaste töid, kus aadlit peetakse Baltimaade ühiskondlik-majanduslikus arengus otsustavaks jõuks.

XIX sajandi esimese poole agraarseadusi käsitlesid balti parunite huve teenivad ajaloolased A.v.Tobien ("Liivimaa agraarseadusandlus XIX sajandil", I-II köide)[4] jt. balti-saksa isaliku hoolitsusena talupoe-

---

3 V.I.Lenin, Teosed, 21.kd., lk.40.

4 A.Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19.Jahrhundert. Bd.I-II. Berlin 1899; Riga 1911.

gade eest. Nad kiitsid eelkõige neid seadusi, mis väga minimaalselt kohendasid senist kurnamiskorda ümber.

Ei leia aga aadli huvide eest võitlejailt kaugeltki soodsat hinnangut talurahva pärisorjusest "vabastamine" 1816.aastal Eestimaal ja 1819.aastal Liivimaal.

A.W.Hupeli entsüklopeedilise avarusega loomingu peasaavutuseks on "Topograafilised teatmed Liivi- ja Eestimaast" kolmes köites,[5] kus on kuiv faktide keel, hoidumine omapoolsetest seisukohtadest ning üldistustest. Kohati nagu ridade vahelt võib mõista, et talurahva majanduslik ja õiguslik olukord vajab parandamist.

Arvulisi andmeid on saadud käesolevaks tööks veel W.Chr.Friebe ("Füüsilis-majanduslikud ja statistilised märkmed...")[6] tööst, kus ta aga arvab, et pärisorjust Liivimaalt "pagendada" on praegu võimatu ja ülimalt kahjulik, ja samuti W. von Bienenstammi tööst ("Venemaa geograafiline visand...").[7]

---

5 A.W.Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch...I-III und letzter Band, Riga 1782.

6 W.Chr.Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval, Riga 1794.

7 W.von Bienenstamm, Geographischer Abriss der Russland, oder der Gouvernemens Ehst-, Liv- und Kurland, Riga 1826.

Valgustajad G.Merkel ("Lätlased, eriti Liivimaal filosoofilise sajandi lõpul")[8] ja J.Chr.Petri ("Kirjad Tallinna kohta",[9] "Eestimaa ja eestlased"[10] jt.) lootsid ekslikult, et pärisorjus kaotatakse "valgustatud monarhide" poolt, kuigi nad paljastasid esimestena XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul balti mõisnike julmust ning nõudsid pärisorjuse kaotamist. Nad andsid palju materjali talupoegade majandusliku ja õigusliku olukorra kohta Liivi- ja Eestimaal.

Merkeli ja Petri tööd innustasid ka eesti ja läti valgustajaid XIX sajandil võitluses pärisorjuse vastu.

Dekabristid, vene revolutsioonilise mõtte ja teo esindajad, on esimesed, kes järjekindlalt paljastasid 1816.a. Eestimaa kubermangu ja 1819.a. Liivimaa kubermangu talurahvaseaduste tõelist olemust. P.I.Pestel kirjutas oma konstitutsiooniprojektis "Russkaja Pravda", et näiliselt antud vabadusest hoolimata on Baltikumi talupojad palju halvemas olukorras kui vene talupojad. I.D.Jakuškin kirjutas, et "vabastamisega" on "vabastatute" olukord muutunud veel halvemaks kui

---

8 G.Merkel, Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Leipzig 1797.

9 J.Chr.Petri, Briefe über Reval nebst Nachrichten von Esth- und Liefland. Ein Seitenstück zu Merkels Letten von einem unpartheiischen Beobachter, Deutschland 1800.

10 J.Chr.Petri, Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten, I,II u. III Th., Gotha 1802.

oli seni.[11]

Baltimaade agraarolusid ja agraarpoliitikat kritiseeris ka vene revolutsioonilis-demokraatliku liikumise juht N.G.Tšernõševski, näidates vene talupoegadele, missugusesse olukorda on maata "vabastamine" viinud Balti kubermangude talupojad.

Raamatus "Eestlane ja tema isand" (ilmus a.1861 anonüümselt)[12] on suurt tähelepanu pööratud talurahva olukorra käsitlemisele XIX saj. esimesel poolel. Raamatus paljastatakse 1816.aasta ja 1856.aasta talurahvaseaduste kahjulik iseloom talupoegadele. Esitatud rikkalik faktiline materjal on suure väärtusega.

Rida vene aadli- ja kodanlikke ajaloolasi lähenes Balti ajaloo probleemidele tsarismi poliitika idealiseerimise seisukohalt.

Üks slavofiilide juhte J.F.Samarin tegeles eraldi balti agraarpoliitika ja talurahva olukorra küsimustega. 1868.aastal ilmunud töö "Vene ääremaad" ("Окраины России", I) paljastas balti-saksa aadli ja balti-saksa kaupmeeskonna kõrgkihi võltsinguid ja kitsalt omakasupüüdlikku poliitikat nn. provintsiaalõiguse, linnade korralduse ja agraarseadusandluse küsimustes.

---

11 Eesti NSV ajaloo lugemik. I kd. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koostasid J.Kahk (toimetaja) ja A.Vassar, Tallinn 1960, lk.362-365.

12 Eestlane ja tema isand. Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal. Kirjutanud keegi, kes pole eestlane ega tema isand, Tallinn 1959.

Agraarküsimust otseselt puudutab Samarini töö 1876.aastast ("Talurahvaküsimus Liivimaal").[13]

Samarin pühendas ühena esimestest eriliselt tähelepanu sulaste olukorrale. Talurahva klassivõitluses, eriti XIX saj. 40.aastate talurahvaliikumise käsitlemisel lähtub Samarin idealistlikest ja monarhistlikest seisukohtadest.

Fr.R.Faehlmann, eesti valgustaja-demokraat, näitas, et nagu möödunud sajandil, nii vaevleb eesti talupoeg ka tema kaasajal rängas pärisorjuslikus rõhumises. Eesti talupojast on tehtud kerjus. 40-ndate aastate usuvahetuslik liikumine on tema arvates rahva pimedaks püüdeks vabaneda võõraste orjusest.

Ka Fr.R.Kreutzwald ja C.R.Jakobson on näidanud talurahva talumatut olukorda ja teravalt kritiseerinud XIX sajandi esimese poole talurahvaseadusi ning näilise "vabastuse" taga peituvaid mõisnike huve.

Eesti demokraatlik kirjanik Ed.Vilde on andnud kapitalismile ülemineku ajajärgu agraarolude terava analüüsi oma artiklis "Agraarolud eestlaste juures" ja oma ajaloolise romaani triloogias "Mahtra sõda", "Kui Anija mehed Tallinnas käisid" ja "Prohvet Maltsvet". Vilde näitab ennast materialistliku maailmavaatega uurijana. Ta näitab, kuidas mõisnikud olid se-

---

13 Ю.Ф.Самарин, Крестьянский вопрос Лифляндии, Сочинения Ю.Ф.Самарина, т.X, Москва 1896.

pitsenud need seadused vastavalt oma huvidele, et aadli liberaalsuse taga peitus vaid püüe talurahva kurnamist veidi "ajakohasematele" alustele seada, et kogu mõisnikeklassi põhilisteks taotlusteks oli püüe kindlustada endale talurahva odava tööjõu ekspluateerimine. Lahkarvamusi ainult tekkis küsimuses, kuidas seda kõige "otstarbekamalt" teha. Ta näitas, et 1816. ja 1819., aga ka 1849. ja 1856.aasta talurahvaseadused süvendasid diferentseerumisprotsessi külas, suurendasid nende arvu, kes pidid orjama nii mõisnikku kui ka jõukat talupoega. Vilde näitas, et talupoeg saab ennast aidata ainult võitlusega mõisnike vastu.

Ka eesti proletaarne kirjanik ja publitsist Villem Buk pühendas suurt tähelepanu eesti agraarajaloo küsimustele, aga ka XIX sajandi esimese poole ja keskpaiga agraarseaduste majanduslikele põhjustele.

Talurahva diferentseerumise küsimusi käsitles spetsiaalselt A.Agthe progressiivse suunaga teos ("Maatööliste teke ja olukord Liivimaal").[14] Ta paljastas ka balti parunite võltsinguid 1804.aasta Liivimaa talurahvaseaduse kallal.

Eesti kodanlik-natsionalistlikud ajaloolased (V.Reiman, H.Prants jt.) nägid sotsiaal-majandusliku arengu jõude mitte objektiivseis majandusseadustes ja talurahva võitluses, vaid kohalikus aadlis ja tsaris-

---

[14] A.Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Tübingen 1909.

mis. Agraarseadustes nägid nad tõelist heategu eesti rahvale balti parunite või tsarismi poolt.

Erandi moodustab eesti kodanliku historiograafia varasemas osas (enne kodanlikku vabariiki) ilmunud J.Kärneri talurahva vabastamist käsitlev populaarteaduslik töö,[15] mis tõi omal ajal teatavat värskust talurahva isikliku vabastamise käsitlusse. Ta valgustas talurahva olukorda ja püüdis paljastada rüütelkonna omakasu taotlevat agraarpoliitikat. Ekslikult näeb ta rahvaarvu kasvamises ühiskonna arengu edasiviivat põhijõudu.

Eesti kodanliku vabariigi perioodil on käesoleva teema küsimust lahendanud osaliselt J.Vasar Liivimaa kubermangu osas,[16] kuid mitte ajaloolise materialismi põhitõdedest lähtunult.

Mõningaid küsimusi on lühidalt puudutanud ka H.Kruus oma Eesti ajaloo allikmaterjalide väljavõtteis.[17]

Väga vähe tähelepanu osutati XIX saj. esimese poole talurahva võitlusele oma rõhujate vastu. H.Kruusi teos "Talurahva käärimine Lõuna-Eestis 1840-ndail

---

15 J.Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal. Vabastuse saja-aastaseks mälestuspäevaks, Tallinn 1916.

16 J.Vasar, Teoorjuse-aja põhiprobleemidest, "Ajalooline Ajakiri" 1935, nr.3, lk.118-135.

17 H.Kruus, Eesti ajaloo lugemik III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil, Tartu 1929.

aastail" (1930), rikkaliku faktilise materjaliga sündmustest, ei näita aga järgnevate agraarseaduste otsest seost XIX sajandi 40.aastate talurahvaliikumisega.

Talurahva antifeodaalse võitluse käsitlemine jäi kodanliku vabariigi perioodil üldiselt napiks. H.Kruusilt ilmus küll 1927.a. "Pühajärve sõda 1841.a.", aga rohkem nimetamisväärset Liivimaa osas ei olegi. Eestimaa kohta kirjutasid N.Loone, A.Margus ja M.Aitsam väiksemaid töid.

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi rajamisega 1940.a. algas ajaloo käsitluses uus periood, mis erineb senisest kvalitatiivselt. Seda iseloomustab ajalookäsitluse nihkumine marksistlik-leninlikule alusele, elava huvi tekkimine allikmaterjali vastu ja avarate võimaluste loomine ajaloo uurimiseks. Uute põhimõtete kohaselt on käsitletud mõndagi käesolevale teemale lähedast küsimust. Üldistes raamides ja üsna lühidalt puudutab neid "Eesti NSV ajalugu"[18] ja põhjalikumalt "Eesti NSV ajaloo" I köide.[19] Arhiivimaterjalidele tuginevaist töödest peaks nimetama J.Kahki "Talupoegade teokoormiste suurusest Põhja-Eestis 1796. ja 1839.a. mõisa-ankeetide andmeil"[20] ja Jaan Konks "Ees-

---

18 Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toimet. G.Naan, Tallinn 1957.

19 Eesti NSV ajalugu. I kd., kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimet. A.Vassar, Tallinn 1955.

20 ENSV TA Toimetised 1957, nr.2, lk.186-191.

timaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1.aastakümnel".[21] Aga samuti A.Traadi dissertatsioon "Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil"[22] ja "Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847.aastal".[23]

Helme kihelkonna ajaloo käsitlemisel on kasutatud R.Kenkmani sellesisulist tööd.[24]

Eesti NSV ajaloo uurimine üldse ja XIX sajandi esimese poole kohta toetub ajalooteaduse saavutustele Nõukogude Liidus ja teistes vennasvabariikides.

Olukorra mõistmiseks XIX saj. esimesel poolel Eestis annavad võtme marksismi-leninismi klassikute teosed, eriti V.I.Lenini tööd "Kapitalismi arenemine Venemaal",[25] "Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul"[26] ja "Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.-1907.aastal toimunud esimeses Vene revolutsioonis".[27]

---

21 TRÜ Toimetised 1960, vihik 96.

22 A.Traat, Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Dissertatsioon, Tartu 1955 (Asub TRÜ Teaduslikus Raamatukogus).

23 ENSV TA Toimetised 1957, nr.2, lk.192-202.

24 R.Kenkman, Helme ajalugu, teos Valgamaa, Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimet. A.Tammekann, A.Luha, E.Kant, Tartu 1932.

25 V.I.Lenin, Teosed, 3.kd., lk.1-511.

26 V.I.Lenin, Teosed, 15.kd., lk.55-126.

27 V.I.Lenin, Teosed, 13.kd., lk.191-383.

Mis puutub käesolevasse teemasse, siis monograafiaid pole seni sel teemal küll ilmunud. Kuid seni ilmunud töödest leidub nii mõndagi käesoleva teema ühe või teise küsimuse kohta, kuigi enamik neist valgustab olukorda Eestimaa kubermangus.

Töö kirjutamiseks on põhiline materjal ammutatud arhiivist. Selleks on kasutatud ENSV Riiklikust Ajaloo Keskarhiivist Tartus (ENSV RAKA) Liivimaa kubermangu revisjonilehtede seda osa, mis puudutab Helme kihelkonna mõisate revisjonihingi. "Revisjonihinged" on pärisorjusliku Venemaa meessoost elanikud, kes kuulusid maksustamisele pearahaga (peamiselt talupojad ja linnakodanikud). Nad võeti arvele eriliste loenduste ("revisjonide") teel. Sääraseid "revisjone" teostati Venemaal 1718.-1858.aastani kümme. Käesolevas töös on kasutatud põhiliselt 1826., 1834. ja 1850.aastate revisjoni materjali allikmaterjalina. Osaliselt on kasutatud 1811.aasta revisjoniandmeid, samuti 1858.a. revisjoniandmeid (viimane langeb käesolevast teemast välja). Ei olnud aga võimalik kasutada 1816.aasta revisjoniandmeid nende puudumise tõttu arhiivis. Selles osas leidus osalisi andmeid siiski 1826. ja 1834.a. revisjonilehtedes.

Revisjonilehtede kasutamist raskendas asjaolu, et nende koostamisel polnud paljudel juhtudel (paljudes mõisates) märgitud, kes on peremees, kes sulane, kes vabadik jne. antud talus. Taolisel korral tuli

kasutada oletamist, et peremeheks on esimene mees talu hingede nimekirjas. Mõningail juhtudel laskis mõista talu nime juurde lisatud peremehe eesnimi.

Mõnedes revisjonilehtedes polnud märgitud surnute surmaaastaid (Jõgeveste) ja veel mõnede vajalike andmete puudumine takistas olukorra tõepärasuse avamist.

Seega ajaloolise tõe leidmine on mõningal määral olnud raskendatud ja töös esitatud statistiline materjal ei saa sellepärast pretendeerida absoluutsele täpsusele. Sellest hoolimata on tal ajaloo uurimise osas teatud väärtus, kuna temas peituvad tolle aja ühiskondlikud suhted ja muudatused.

Lisaks eelnimetatud materjalile on vähemal määral kasutatud EELK Helme koguduse materjale samast arhiivist (peamiselt sünni, surma, abiellumise kohta).

ENSV TA Fr.R.Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnast on (KM KO) kasutatud Akadeemilise Ajaloo-Seltsi stipendiaatide aruandeid ajaloolise traditsiooni osas Helme kihelkonnast. Mainitud materjali hulgast leidus mõndagi huvitavat majandusliku ja õigusliku olukorra kohta.

Kompositsiooniliselt on käesolev töö peale sissejuhatuse ja kokkuvõtte jagatud neljaks peatükiks.

Esimene peatükk annab ülevaate Helme kihelkonna geograafilistest ja looduslikest tingimustest, s.o. pinnavormist, asendist, veekogudest ja taimestikust.

Edasi annab peatükk ülevaate kihelkonna vanemast ajaloost, s.o. esimestest andmetest, toimunud lahingutest ja peremehetsenud võimude vaheldumisest ning võimutsejate ja talurahva vahekorrast kuni Nystadi rahuni 1721.a.

Teine peatükk vaatleb kihelkonna mõisat ja talu peamiselt pärast 1804.-1819.a. talurahvareforme. Peatükis on ülevaade iga mõisa kohta, samuti nende mõisate talude arvuline ülevaade ning talude valdamiste analüüs (nende tühjenemine, liitmine, uute rajamine jne.).

Kolmas peatükk annab ülevaate kihelkonna talurahva arvulisest liikumisest. Siin on andmed talurahva liigitamisest, rahvaarvu kasvamisest, elanike hulga kohta taludes, talupere suuruse kohta; on toodud töövõimelised mehed ja naised, tööjõuliste meeste arv taludes, suremus vanuse järgi, sündivus, abiellumine.

Neljas peatükk vaatleb talurahva majanduslikku ja õiguslikku olukorda, analüüsib talupoja koormisi, mõisateenijate, sulaste, vabadike ja peremeeste olukorda. Peatükis on püütud näidata süvenevat kihistumist talurahva hulgas, samuti ulatuslikumat protestiliikumist - usulist liikumist.

Käesoleva töö käsitlemisest on välja jäetud hariduslik olukord kihelkonnas. Kuigi hariduslik olukord on sõltuv suurel määral majanduslikust, aga ka

õiguslikust olukorrast, vajab see siiski eraldi uurimist ega mahu käesoleva töö raamidesse.

Ka ei puuduta käesolev töö talude raharendile üleminekut ega talude päriseks ostmist pikemalt, kuna need toimusid Helme kihelkonnas põhiliselt sajandi teisel poolel.

I

ÜLEVAADE HELME KIHELKONNA GEOGRAAFILISTEST JA LOODUSLIKEST TINGIMUSTEST NING VANEMAST AJALOOST

Helme (saksa keeles Helmet, vanades dokumentides ja allikais Helmede, Helmode, Helmd jne.)[28] on vanemaid kihelkondi. Võib arvata, et ta juba muistsete iseseisvate eestlaste juures maakonna alljaotusena eksisteeris. Selle muistse maaühiku - kihelkonna nime-

---

28 Helme kihelkond (helī́me),...Helmet. Das Ksp. - eins der ältesten - heisst 1440 Helmed, 1480 "kerspel tho Helmede", 1474 Helmode. Wenn ein deutsches Original nicht möglich ist, wäre helmes (od. helme): helme (helīme), helm, -e (fi. helmi, helmen, liv. elmaz od. elm) 'Perle' zu denken, und Helme Gen.Plur. (=helmede), d.h. ein Dorf des Geschlechts Helmed. Wie dem auch sein mag, treffen wir z.B. ein Dorf Helmi (auch Gen.Plur.) in Läänemaa, ausserdem Helme, Elme (elī́me) mõis und vald, dt. Magnushof, in Saaremaa (Kaarma 113). Also vielleicht PN. Vgl. auch Helde..., LCD Helmet, 1452 Helmede.

Lauri Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia. Sarja B, nide 90,1, Helsinki 1955, lk.127.

tasid vallutanud sakslased ümber samade piiridega ristiusu kihelkonnaks.

Et Helme kohe algul muudeti ristiusu kihelkonnaks, selle arvamuse kasuks tõestamisel räägib kihelkonna suurus kui ka Helme ristiusu koguduse kõrge vanus.

Helme kihelkond asus Võrtsjärvest lõunas ja edelas, praeguse Valga rajooni lääneosas. Helme kihelkond puutus läänes kokku Tarvastu ja Paistu kihelkonnaga, aga ka Karksi kihelkonnaga. Lõunas oli kokkupuutumine lätlastega ning idas Rõngu ja Sangaste kihelkonnaga.

Kihelkonna pindala oli 545 km^2, sellest vee all 3 km^3 ehk 0,6 % pindalast.

Helme kihelkonna all oli peamiselt Sakala kõrgustiku kaguosa, mille tuuma moodustab kühmjalt kerkiv devoni punaliivakivine aluspõhi, mille pinnale kuhjunud lahtine aines moodustab vähemad kõrgendikud. Nende vahele lõikub sügavaid orge, mis ulatuvad läbi lahtise pinnakatte allolevasse aluspõhja, tuues selle nähtavale rohkearvulisis paljandeis, nagu kuristikutaolises Pokardi orus ja mujal.

Niisugune on üldjoontes Helme kihelkonna pinnavorm.

Sakala kõrgustiku üks kõrgemaid kohti asub Helme põhjapiiril Kärstna Kabelimäena, mille kõrgus on 140 m üle merepinna.

Pinnavormilt kuulub suurem osa Helme kihelkonnast sellesse väikevoorte valdkonda, mis piirab läänest Võrtsjärve nõgu. Voored on siin põhja-lõuna või põhjaloode-lõunakagu suunalised ja näitavad jääaegse mannerjää taganemissuunda sellel alal. Kihelkonna lõunaosas kerkiv Koorküla-Hummuli seljandik on aga mannerjää serva peatumise jäljeks. Mannerjäärst väljasulav moreen, kruus ja liiv kuhjus siia jääserva kauemal peatumisel ühtekokku kõrgeks kuplite ja seljakute rägastikuks. Seljakute vahelduv suund näitab mannerjää serva muutlikku asendit.

Helme lõunaserva palistav tasane liiva-ala on sulamisvetest kuhjatud liivik.

Peaaegu kõik Helme kihelkonna veed koonduvad Õhne jõkke, mis on Helme kesksem jõgi. Õhne jõgi algab Veisjärvest paari meetri laiuse ojana, teeb 91-kilomeetrilise käärudega teekonna ja suubub Võrtsjärve. Tal on mõlemal pool rohkesti suuremaid ja väiksemaid lisaojasid ning suurim lisajõgi Purde jõgi.

Helme kihelkond on õige järverikas. Järved rühmituvad peamiselt kihelkonna lõunaossa, Koorküla ja Hummuli kõrgustiku alale. Eriti rohkesti on järvi Koorkülas, kus asub ka kihelkonna suurim järv Valgjärv (pindala 40 ha). Selle ümber on rühmitunud Utsu, Laanemetsa, Kiisjärv, Kadastiku ja Nihu järv.

Järved on kõik enamasti pikliku kujuga, asetudes seljakutevahelistes muldlohkudes. Valgjärv on sopili-

sema kuju ja vahelduva sügavusega, väga järsu ja kõrge kaldaga.

Kihelkonna muil aladel olevaist järvedest on suurim Tündre järv Taageperas keset laia Järveküla laant.

Helme kihelkonna taimestik oleneb esmajoones siinsetest metsadest ja madalamaist aladest, mida inimene heinamaadena kasutab.

Kultuuri mõju nende alade primaarsesse taimestikku on väga tunduv. Aladeks, kus inimese ja ta kultuuri mõju ilmneb kõige vähem, on kasutamata sood ja rabad ning taimestik umbsetes, ligipääsmatuis veekogudes. Kuid kuivaks laskmine ja veepinna osaline alandamine võib siingi tuua suuri muudatusi esialgse taimestiku ilmes ja koosseisus.

Helme suuremad metsad on peaaegu eranditult okaspuumetsad. Segametsi kohtab madalamail kohtadel heinamaade ja luhtade piiril. Moreenkingustikel ja üldse igal pool põllukultuuri alal esineb vähemaid arukase salusid (näit. Koorkülas).

Suuremaid okasmetsi on koondunud Patkülasse ja Leebikusse. Liivasel pinnal on enamasti männimetsad, kuid savipinnasel kuused.

Suurimad metsade kogumid asuvad kihelkonna lõunarajal laia vööna. Aluskattena esinevad põdrasamblikud, kanarbik, leesikas, pohl. Teiste hulgas esineb aasülast, ungrukolda.

Nihu järvedest idas hea maa tõttu kasvab isegi

metsades rohkesti pärna. Tündre metsad oma lehtpuude ülekaaluga on Helme ilusamad metsad.

Suurim soistest aladest on Kõosoo ühes Hummusaare sooga Aitsras. Rohkesti esineb siin alpi jäneslille.

Kihelkonna suuremad luhad on Õhne ja temasse suubuva Kalme oja ümber. Luhataimestikuks on maarjahein, timut, kerahein, aasnurmik, aaskaer, härjasilm, pehmekarvane kortshein, hapuoblikas ja rida teisi.

Luhtade, soostunud alade ja veekogude taimestik on mitmekesine, küllalt rikkalik.

Suurem hulk Helme järvedest on oma iseloomult soostuvad.

Kihelkonnas on kaks suuremat parki: Helme ja Taagepera mõisa pargid. Neis on peamiselt kodumaa puuliigid, kuid leidub ka tatari vahtraid, hõbevahtraid, ameerika saart jt. Alataimestik on lopsakas.

Ajajooksul on aga looduslikud tingimused ja inimene neile oma kahjustavat mõju avaldanud.

Helme kihelkond asus hea põllumaaga viljakal Sakala kõrgustikul, mis võimaldas helmelastel üsna varakult majandusliku iseseisvuse.[29]

Kihelkonna tähtsamaks liiklusteeks teiste vähem tähtsamate kõrval on Viljandi-Kärstna-Tõrva-Valga

---

29 Kokkuvõtte aluseks K.Eichwald, Helme, teoses Valgamaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, Eesti V. Toimet. A.Tammekann, A.Luha, E.Kant, Tartu 1932, lk.267-292.

maantee. Tõenäoliselt on sellesuunaline tee juba üsna ammu olnud kasutamisel. Sõjateedest teab rahvas kahte: üks üle Pedeli jõe läbi metsa ja soo Võrtsjärve suunas põhja poole, teine Sälgmäe tee Unisillalt Mõistuse talu kaudu Koorküla suunas. Soo on pakkudega õige laialt täidetud, nii et mitme vankriga pääseb kõrvuti sõitma. Rootslased olla need teed Põhja sõja ajal ehitanud, kust kaudu nende väed taganesid.[30]

Esmakordselt mainitakse ajaloolistes allikates Helme kihelkonda aastal 1329, s.o. leedulaste poolt korraldatud suure sõjaretke puhul siia ja naaberkihelkondadesse. Kihelkonna suurus öeldakse tollal olnud 400 adramaad, mis on võrdne kahe kõige väiksema Kesk-Eesti muistse maakonna Mocha (Mõhu) ja Nurmegundega, millede kummagi suurus oli samuti 400 adramaad.[31]

Aastal 1224 ordu ja Tartu piiskopi vahelisel maajagamisel jäi Sakala maakonda kuuluv Helme ordule. Piiskop taotles küll endale Hummulit, Roobet ja Koorküla põhjendades seda nende kuulumisega tema päralt olevasse Ugandisse. Paavsti saadik Modena piiskop Wilhelm, kes oli vahekohtunikuks vaidlusaluses küsimuses, tõestas tunnistajate varal, et vaidlusalused kohad asuvad siiski Sakalas. Seega jäid nad ordule.

---

30 ENSV TA Fr.R.Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond, f. 199, m.18, lk.8.

31 R.Kenkman, Helme ajalugu, teoses Valgamaa, lk.301.

Tartu piiskopile jäi Helme üle ainult vaimulik võim.

Tõenäoliselt allus Helme ordualana esialgu Karksi foogtile, hiljem aga kuulus otseselt Liivimaa ordumeistri päralt oleva Võnnu alla. Siit pärineb ka Helme nimetamine vanemas ajaloolises kirjanduses ordumeistri lauamõisaks (Tafelgut), mis haaras algul muidugi kogu kihelkonna, vähenedes aegamööda üksikute mõisate läänistamise teel eraisikuile.

XIV ja XV sajandi vahetusel ehitati Helme ordu-loss. Sellele eraldatakse ka vastav maa-ala pärastise Helme kihelkonna suuruselt, kuhu hulka kuulus ka Hoomuli.[32] Helme loss oma ringkonnaga käis otseselt ordumeistri valdkonda. Pole aga täpselt teada, kuidas nimetati siin lossi ja selle ringkonda valitsevat kõrgemat ordu ametnikku. Võib oletada, et Helme lossi ja kohtupiirkonda valitses nn. linnusekrahv (Borchgraf), nagu valitses naabruses asuvat Tarvastu ordulossigi. Helme ordulossi nime ei tutvustanud niivõrd tema tähtsus ordu üldstruktuuris kui koha keskne asend Liivimaal, mis tegi ta tähtsate poliitiliste sündmuste tunnistajaks.

Suurem osa ordu maa-alast läänistati rohkearvuliste üksikute võrdlemisi väikeste tükkidena vasallidele. Tuntumaiks orduvasallideks olid Anrep'id Hummu-

---

[32] Praegu Oomuli.

lis, Alamõisas, Aitsras ja Koorkülas ning Stryk'id Leebikus, Plettenberg'id Oomulis.

Ordulossi otseses kasutuses olid ainult Helme mõis ja mõned teised maad selle ümbruses.

Kuna keskaja lõpu poole iga soodsamini asuva lossi ja kiriku juurde tekkis alevitaolisi asulaid, on päris kindlasti ka Helme ordulossi varju tekkinud alev. Siin elasid peamiselt need käsitöölised, kelle töösaadusi kasutas ordulоss ja ümberkaudne maa. Helme alev oli tõenäoliselt suuremaid omasuguste hulgas. Ta elab üle hävitavad sõjad, mis said alguse orduriigi langemisest. Veel poola revisjon ja vähe hiljemini koostatud rootsi vanim kataster mainivad alevit ja ta elanikke, enamik küll sakslased, kuid osa ka eestlasi. Katoliku kirikuvisitatsioon a.1613 kinnitab kahe kiriku olemasolu Helmes: üks eestlastele, teine sakslastele. Helme alevi olemasolu kinnitavad ka hilisemad Linna ja Alevi külade nimetused.[33]

Peale nimetatud kahe kiriku räägivad allikad veel teistestki kabelikirikutest. Ka Helme ordulossis leidus oma kabel lossis asuvate orduvendade ja meeskonna tarvis.

Keskaegse legendi alusel olnud veel kirik Koorkülas Valgjärve kaldal koos kirikumõisaga. Valgjärv asub Tõrva linnast 15 km lõuna pool. Järve idakallas on

---

[33] R.Kenkman, Helme ajaloost, teoses Valgamaa, lk.133.

kitsas vallitaoline kõrgendik, läänekalda keskosas ulatub järve madal lai poolsaar. Põhjast lõunasse on järve pikkus üle 1200 m, suurim laius on ümmarguselt 600 m. Valgjärv kuulub Eesti sügavamate järvede hulka (suurim sügavus 26,8 m). Selge ilmaga on läbi vee näha järve põhjas üksteise kõrval lebavaid palke. Palgijäänuste olemasolust teatakse juba sajandeid. M.J.Eisen on üles kirjutanud selle kohta muistendi.[34]

Muistend räägib venna ja õe abiellumisest paavsti loal. Pulmapeo haritipul matnud ränk vihmasadu pulmalised koos pruutpaariga voogude alla: mõisa asemele tekkinud järv.

Hupeli teatel asunud ka esimene Valgjärve uurija mõisnik von Anrep seisukohale, et antud juhul on tegemist vee alla vajunud kunagise mõisa jäänustega. Juba 1640.a. oli von Anrep toonud Valgjärvele tuukrid, kes sukeldunud järve põhja. Järve põhjas olevat nad näinud mõisahooneid ja toonud sealt välja mõned esemed, kuid pärast üht rikkalikumat leidu olevat nad seda kaasa võttes salaja minema hiilinud.[35]

Lisaks sellele märgib Hupel, et 1718.aastal olevat keegi kohalik elanik näinud läbi jäässe raiutud

---

34 M.J.Eisen, Valgjärv. Esivanemate varandus, Tallinn 1958, lk.9 jj.

35 A.W.Hupel, Topographische Nachrichten von Liefund Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch... Dritter und letzter Band, Riga 1782, lk.332.

augu ehitusi järves.[36]

Samale seisukohale asus ka 1821.a. Valgjärvel käinud Bentnieki kirikuõpetaja Vorhoff, et "...Elme kihelkonnas (Helmet), Kõrkülla ja Assuma Valgjärv (Blanken See, oder Korkülscher See) on, mille põhjas mõisat peab kohtama..."[37]

1869.a. käis Valgjärvel H.Treffner üliõpilasena, sukeldunud ja leidnud järves puuehituse jäänused.

Veel on selle küsimusega tegelnud eraarheoloog J.Jung, kes tunnustas palgid järves vaiehituse jäänusteks, ja C.Grewingk, arheoloog, kes arvas, et järv on matnud väikese mõisa.

1925.a. avaldas M.J.Eisen skeptilist arvamust mõisa olemasolu kohta.

Napid teated ja erinevad arvamused on jätnud endiselt palgijäänused Valgjärves mõistatuseks, nagu märgib J.Selirand viimase 1958.a. uurimise alusel, kuid arvab siiski, et palgijäänused pärinevad muistsest vaiehitusetaolisest ehitusest.[38]

Helme on kannatanud peaaegu kõigi sõdade ajal, mis on puudutanud Sakala maakonda, enamjaolt väga ras-

---

36 A.W.Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, III, lk.331.

37 "Marahwa Näddala-Leht" 1821, nr.38, lk.302.

38 J.Selirand, Valgjärve arheoloogilise uurimise esialgseid tulemusi. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, IX köide 1960, nr.3, lk.270 ja 272.

kesti. Armutult laastasid kihelkonda sakslaste, lätlaste ja nende kaaslaste lugematud retked eestlaste muistse vabadusvõitluse ajal. Eriti saatuslikuks näivad saavat 1298. ja 1329.a. retked. 1298.a. laastavad leedulased maa kuni Karksini. Palju laiemalt ja põhjalikumalt laastavad nad aga 1329.a. septembris, millal nende retk ulatub kuni Paistu ja Tarvastuni. Eriliselt kannatas sel korral kaunis Helme kihelkond. Vähe hiljem tuli kokkupõrge Helmes rikkaliku saagiga kodu poole taanduvate leedulaste ja orduväe vahel. Siis olevat leedulastest Helmes 500 meest maha löödud. Ülejäänud olevat rikkaliku saagiga koju jõudnud.

Suuremaid kokkupõrkeid ja lahinguid on Helme kihelkonnas peetud viis: 1) 1218.aasta sügisel Hummulis sakslaste, lätlaste, liivlaste ja venelaste vahel; 2) 1329.aasta septembris kuskil Helme kiriku ligiduses orduväe ja leedulaste vahel; 3) 1501.aasta novembris oli Helme lossi ligidal 2 kokkupõrget venelaste ja Tartu piiskopi meeste vahel, esimeses olevat langenud 1500 (!) venelast koos oma pealiku vürst Aleksander Obolenskiga, teises tapetud 300 piiskopimeest; 4) 1560.aasta 2.augustil oli lahing Hoomuli mõisa juures orduväe ja venelaste vahel, mis lõppes orduväe täieliku purustamisega ja jäi laguneva ordu viimseks välivõitluseks. Selles lahingus juhatas orduvägesid maamarssal Philipp Schall von Bell (langes vangi), venelaste ülemaks oli vürst Barbatin; 5) 1702.aasta

19.juulil toimus lahing Hummuli mõisa ligidal rootslaste ja venelaste vahel. Rootslasi juhatas kindralmajor Wolmar Anton von Schlippenbach, venelasi kindralfeldmarssal Boriss Petrovitš Šeremetjev. Lahing lõppes rootslaste täieliku lüüasaamisega. Jalavägi, segadusse viidud ratsaväe põgenemisest, ei suutnud ennast kaitsta ega põgeneda, piirati ümber ja hävitati peaaegu täielikult. Ainult üksikud väikesed salgakesed pääsesid kuidagi põgenema ja ilmusid mitu päeva pärast lahingut jälle siit ja sealt metsadest ja soodest päevavalgele. Kahurid, mis asusid väga soodsal tulistamispositsioonil Hummuli mõisast edela pool kõrgustikul, langesid viimseni venelaste kätte. Ratsaväe riismed põgenesid korratult ja suure kiirusega Viljandi ja Pärnu suunas. Seega Schlippenbachi lootus Hummuli mõisa juures Väike-Emajõe taga paremat kaitset leida kui Sangastes osutus täiesti petlikuks.

Nii langenud rootslaste kui venelaste matusepaigaks peab kohalik rahvas Pisukese palu Hummuli mõisa ligidal Väike-Emajõe kaldal ja mõningaid puudesalku sealsamas ligidal. Kindralid ja teised ohvitserid olevat maetud eraldi. Nende haudu tähistavat need üksikud männid, mis leiduvad praeguse Hummuli sovhoosi põllul. Rahva arvamusi tõestagu arheoloogid!

Nimetatud lahinguist on eriti tähtsad kaks viimast lahingut.[39]

---

[39] R.Kenkman, Helme ajalugu, teos Valgamaa, lk.303.

Vahepeal (s.o. XV saj.) toimusid Liivimaal ägedad siseheitlused üksikute seisuste, võimumeeste ja erakondade vahel. Üks sisevõitluse põnevamaid ja otsustavamaid momente leidis aset just Helme lossis, kus 1471.a. sügisööl pandi toime vägivaldne pööre: vangistati ja tagandati ametist ordumeister Johann Wolthuss von Herse, kes oli püüdnud reformida paratamatult katastroofile lähenevat ordut. Ta oli isegi ordu keskuse Võnnust üle toonud Viljandisse, millega seletub tema tookordne viibimine Helmes. Tema tegevuse tõttu tekkinud vastasrind sai talle saatuslikuks: ahelaisse needituna leidis ta järgmisel aastal vägivaldse surma Võnnu vanglas.

Kuni Jam Zapolje rahuni (15.jaan. 1582.a.) olid poolakad osaliselt Liivimaa peremehed ja sedagi vaid ajuti. Vahepeal oli Helme ja Härgmäe (Ērgeme) ümbrus lühikest aega (aastal 1562) Soome hertsogi Johani, siis tema pandilosside valitseja krahv de Artzti ja lõpuks Holsteini hertsog Magnuse päralt, mille järele ta lossid läksid uutele pealikutele, kes vandusid truudust Poola kuningale. Hertsog Magnuse surma järel (suri 18.märtsil 1583.a.) läks ka Helme Poola alla.

Poolaaegsed talupoegade koormised jagunesid teoks mõisale, rahamaksudeks ja loonusandmeiks. Raskeimaks koormiseks oli tegu. 1599.a. revisjoni andmeil oli üks veerandadrik (s.o. 1/4 adramaa suuruse talu pidaja) Helmes kohustatud andma mõisale 1 teolise teisi-

päeva hommikust kuni laupäeva õhtuni. Lõikuse ajal tuli mõisasse saata 2 teolist. Pool- ja täisadrikud pidid muidugi tegu tegema rohkem. Aga veerandadramaa talu peeti normaaltaluks. Kuid esines ka Helmes tol ajal 3/4 ja koguni üks 1 1/2 adramaa suurune talu. Helme mõisa 127 taluniku kõrval esineb kõigest 6 popsi. Teravilja andamite normiks oli 1599.a. Helmes 714 riia vakka rukkeid, 492 vakka otri ja 315 vakka kaeru. See tuli talupoegadel tasuda ühiselt. Samuti ühine oli rahamaks tsinss 24 grossi adramaalt, samuti tuli ühiselt iga adramaa kohta talvel 1 süld puid lossi vedada. Veel oli ühiseks kohustuseks anda mõisale 5 nuumsiga ja 6 härga.

Iga talupoeg pidi vakukoormisena andma 1 oina (hinnatud å 18 grossi), linu 1 puud (å 20 grossi), 1 kuuendik herneid (å 1 floriin vakk), 2 kana, 10 muna, 1 koorem heinu, humalaid - 1/4 kogu talumehe saagist, mesilastepidajailt 2 naela mett puult. Peale selle pidi iga talupoeg andma mõisavalitsejale 1 vaka kaeru.

Helme külad olid jagatud 3 kubjas- ehk foogtkonda.

Võib oletada, et Helme koloniseerimise juured ulatuvad juba poola aega, sest 1633.aastal kohtas Adam Olearius Helmes mõningaid sakslasi, kes kurtsid endi siia meelitamise üle mõningate aastate eest. Osa saa-

nud Saksamaale tagasi, osa aga pidid jääma siia kiratsema.[40]

Mööduvad laastavad ja kurnavad aastad, kuni 1629.a. Altmargi rahulepinguga hakkab Liivimaal kehtima Rootsi koloniaalvõim.

Eesti rahvale tähendas Rootsi ülemvõimu alla langemine halastamatu sõjalis-feodaalse ekspluateerimise süvenemist. Rootsi valitsus oli see, kes aitas balti-saksa aadlil välja kujundada oma seisusliku korporatsiooni. Rootsi võimu ajast pärineb nn. Baltimaade erikord, mille olemus seisab mõisnike võimu kindlustamises talupoegade üle, maksimaalses vabaduses talupoegi kurnata. Raskelt rõhusid talupoegi nii endised kui ka terve rida uusi koormisi (majutusmaks, küütide ja palkide maks, ratsurite moonastamised jt.), mis rootsi ajal riigi poolt peale pandi maale ja mida talupoeg kõik oma töö, vaeva ja varaga pidi lunastama, kuna mõisamaa ja aadel olid täiesti maksuvabad ja igal pool, ka mõisas, mõisa põllul, heinamaadel ja metsas kasutati ainult talupoegade maksuta tööjõudu. Neile lisandusid veel kiriklikud koormised, teede ja sildade korrashoid ning mitmed ehitamiskoormised. Neile iseenesest mõista olid lisaks tegu ja maksud mõisale.

Kõik see kestis läbi laastavate katkude, raskete ikalduste ja hävitavate sõdade, mis ükski ei jätnud

---

[40] R.Kenkman, Helme ajalugu, teos Valgamaa, lk.157-160.

puudutamata ka Helme kihelkonda, kuni 29.sept. 1710. aastal kirjutati alla Harkus kapitulatsiooni tingimustele ja likvideeriti Rootsi sõjalis-koloniaalne võim Eesti- ja Liivimaal. Sellega oli ka toimunud Eesti ühinemine Vene riigiga. "Igavene rahu maal ja merel" sõlmiti 10.septembril 1721.aastal Nystadis.

Vene valitsus kinnitas kõik endised aadli õigused ja privileegid.[41] Nagu kogu tsaari-Venemaal,nii toimus ka Eestis talurahva ränk pärisorjuslik ekspluateerimine.

Eesti rahvale oli aga liitumisel Venemaaga määratu suur progressiivne tähtsus.

Helme kihelkond kuulus administratiivselt nii Rootsi koloniaalvõimu all kui ka hiljem tsaari-Venemaa koosseisus Pärnu maakonda (Rootsi ajal kujunevad välja maakonnad - kreisid).

---

41 Julius Eckardt, Livland im 18.Jahrhundert, I, Leipzig 1876, lk.75.

II

MÕIS JA TALU HELME KIHELKONNAS PÄRAST 1804.-1819.A. TALURAHVA REFORME

XIX sajandi esimesel poolel toimus Eestis intensiivne kapitali esialgne akumulatsioon, otseste tootjate eraldamine tootmisvahenditest. Tootmisvahendid koondusid väheste kätte ja muutusid kapitaliks.

XIX sajandi algul läks üle 20 protsendi viljatoodangust turule (linna, sõjaväele, tööstuslike rajoonide elanikele, välismaale), sellest ainult 1 protsent läks välisturule.

Oluliseks etapiks selles perioodis toimuvas protsessis oli talurahva maata "vabastamine". Kõik kaasaegsed allikad märgivad eesti talurahva viletsuse kiiret süvenemist pärast reforme. Paljud talupojad kaotasid oma viimasedki loomad ja tööriistad, kaotasid igasuguse võimaluse talu rentimiseks. Nii sunniti 1846.aastal Liivimaal 640 peremeest talust lahkuma, mis moodustas 2,3 protsenti talude üldarvust.[42]

---

[42] Eesti NSV ajalugu, lk.90.

Sajandi vahetus tõi, s.o. aastad 1799-1801, Baltimaile kaasa suure viljaikalduse, mis teravdas talurahva niigi väga raske majanduslikku olukorda. Talurahvas oli paiguti otseses näljahädas ja avaldas rahutuse tundemärke.

Rahaliste suhete areng tõstis mõisnike väljaminekuid, mille tõttu nad suurendasid talupoegade ekspluateerimist. "Aga niipea, kui rahvad, kelle tootmine toimub alles madalamais orjatöö, teoorjuse jne. vormides tõmmatakse maailmaturule, kus valitseb kapitalistlik tootmisviis ja kus peamiseks huviks areneb selle tootmisviisi produktide müük välismaale, siis lisandub orjuse, pärisorjuse jne. barbaarseile koledustele veel liigtöö tsiviliseeritud koledus."[43]

Balti kubermangudes oli kaubaline mõisamajandus soodsamate turustamistingimuste tõttu rohkem arenenud kui enamikus teistes Venemaa piirkondades.

Kaubalis-rahaliste suhete arenemisega suurenenud tarvet raha järele ei suutnud aga sageli enam katta mõisa oma sissetulekud. Tehti laene rikkamailt mõisnikelt, eriti kaupmeestelt. Mõisnikud müüsid, rentisid ja pantisid mõisaid - muutes maa spekulatsiooni objektiks. See soodustas ajutiste valdajate röövellikku majandamist, mis aga ruineeris talupoegi ja halvas põllumajanduslikku tootmist. Teoorjusliku mõisamajan-

---

[43] K.Marx, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk.207.

duse kriis avaldus mõisnike massilises võlastumises ja rendimõisate allakäigus.

Seoses siseturu tähtsuse kasvu ja rahaliste suhete arenguga kasvasid mõisnike väljaminekud, mille tõttu nad suurendasid talupoegade ekspluateerimist. "Mõisnik hakkab vilja tootma müügiks, aga mitte enese jaoks. See põhjustab talupoegade töö ekspluateerimise suurenemist".[44]

Üheks tuluallikaks mõisale sai järjest intensiivistuv viinapõletamine. Viina tootmine ei läinud õieti mõisnikule midagi maksma. Primitiivne tootmisviis ei nõudnud mingeid kapitalimahutusi peale mõne katla. Nõudis küll tohutult küttepuid, aga metsa ei peetud sel ajal mingiks varanduseks. Tööjõud kõige selle vajadusteks ei maksnud midagi, vaid need tööd lihtsalt veeretati talupoegade kaela lisaks senistele suurtele koormustele: puude raiumine, puude vedu sageli 2-3 penikoorma kauguselt ja viinavoorid kaugesse Peterburisse ja mujale ülemäära raskete vaatidega kurnasid suuremal määral talupoja veoloomi suviseks hooajaks.

---

[44] V.I.Lenin, Teosed, 1.kd., Tallinn 1948, lk.445.

Tabel 1[45]

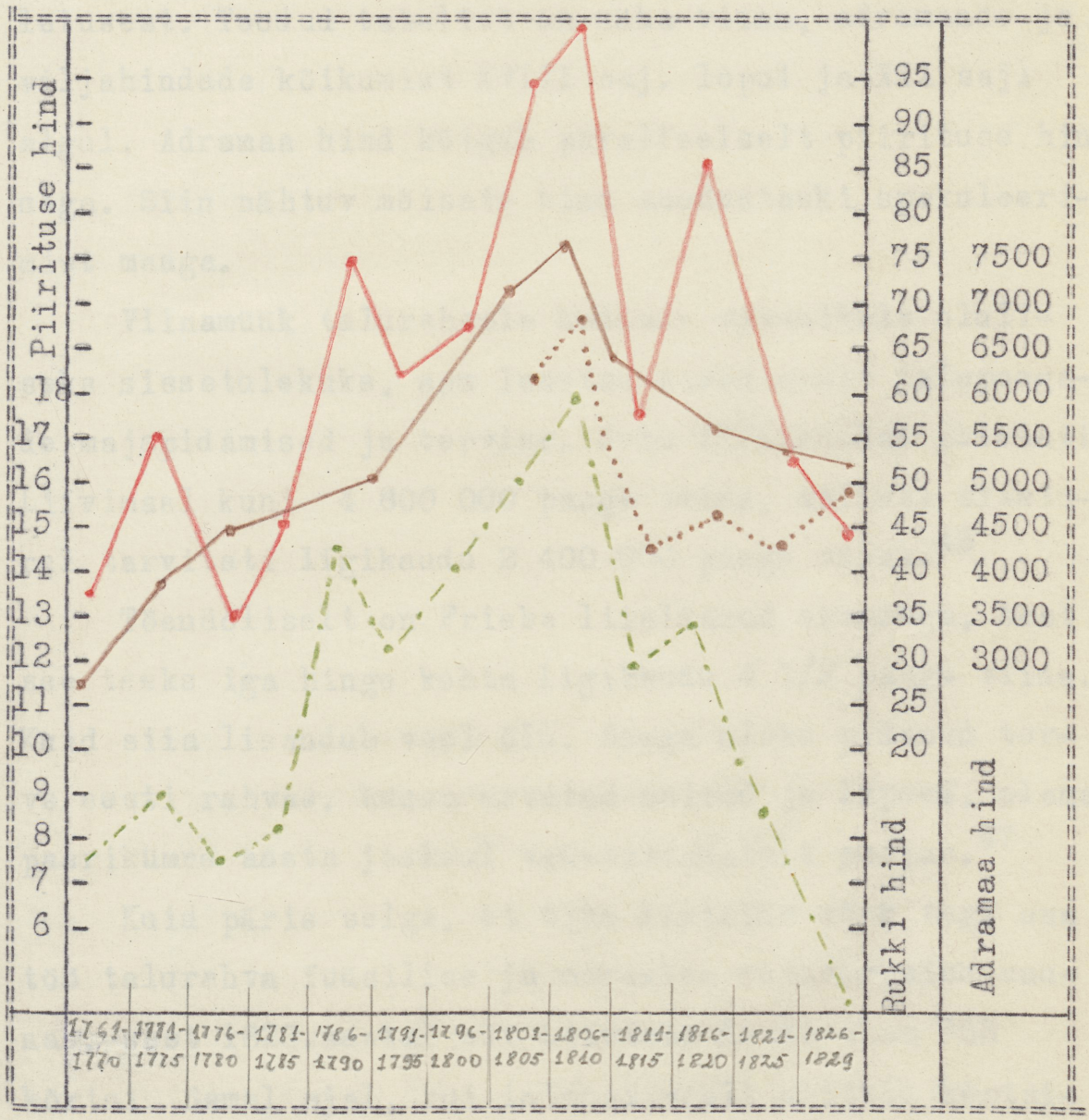

Märkide seletus:

——— 1757.a. revisjoni adramaa hind (hõberubla)

..... 1809/91.a. " " " "

——— Rukki hind.

– · – · Piirituse hind.

---

45 W.Köstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. (Jooni Liivimaa tulunduseajaloost XIX sajandil.) Tartu 1927, lk.26 ja Eesti rahva ajalugu, vihik 12. Toimet. J.Libe, A.Oinas, H.Sepp, J.Vasar, Tartu 1935, lk.1367.

Esialgu olid paljud mõisnikud haaratud viinapõletusest. Toodud tabelist on näha viina, adramaade ja viljahindade kõikumist XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul. Adramaa hind kõigub paralleelselt piirituse hinnaga. Siin nähtuv mõisate hind soodustaski spekuleerimist maaga.

Viinamüük talurahvale kujunes mõisnikele oluliseks sissetulekuks, aga laostas samaaegselt talupoegade majapidamised ja tervise. Juba 1794.aastal põletati Liivimaal kuni 4 800 000 pange viina, millest sisetarvitati ligikaudu 2 400 000 pange viina.[46]

Tõenäoliselt on Friebe liialdanud arvudega, sest see teeks iga hinge kohta ligikaudu 4 1/2 pange viina. Kuid siia lisandub veel õlu. Seega oleks pidanud terve eesti rahvas, kaasa arvatud naised ja lapsed, olema paarikümne aasta jooksul vahetpidamatult purjus.[47]

Kuid päris selge, et tihe kõrtside võrk tegi oma töö talurahva füüsilise ja moraalse ruineerimise suunas, sest 1823.aastal oli Liivimaa Eesti-osas 708 kõrtsi. Samal ajal, kui intensiivselt ehitati kõrtsihooneid, asusid talurahva koolid (kus nad üldse olemas olid) igasugustes juhuslikes hüttides.[48]

---

46 W.Chr.Friebe, Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland, Riga 1794, lk.184.

47 Eesti rahva ajalugu, vihik 12, lk.1368.

48 Eesti NSV ajalugu, I kd., lk.493.

Viinapõletamise kõrvalharuna arenes paljudes mõisates loomade nuumamine ja katsetati kohati ka manufaktuuridega. Kuid need uuendused olid kõik lühiajalised, osutudes teoorjuse juures mittetasuvaiks.

Enamik mõisnikest aga püüdis endiselt oma tulu suurendada mõisa külvimaade laiendamise ja orjuse tugevdamise teel. Kuid ka need võimalused polnud piiramatud.

N.Köstner väidab küll, et "...hoolimata ... teoorjuse suurendamisest oli talurahva ekspluateerimise norm ka 1804.a. seaduse järele ometi üsna madal, olgugi et see ekspluateerimine ise tundus tolleaegse vähese töö viljakuse juures õige raskena".[49] Kuid see väide pole sugugi õiglane, sest XIX saj. alguseks saavutasid teokoormised üldiselt oma maksimaalse ulatuse, mis ainult hädapäraselt laskis hoida elus inimesi ja loomi, hoida korras hooneid ja tööriistu. Võimatu oli talupojal mingisuguse ülejäägi tekkimine. Koormiste tõstmise edasised katsed viisid aga talude hulgaliselle laostumisele ja õõnestasid ka teoorjuslikku mõisamajapidamist ennast. Talupoeg ei saanud oma talumajandust tõsta, sest talt oli võetud võimalus oma töö produkte kasutada. Ka puudus tal selleks eriline huvi, kuna talu majandusliku olukorra paranemine tõi tavaliselt kohe kaasa mõisakoormiste tõusu. Teoline, kes

---

[49] N.Köstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal, lk.21.

töötas kepisunni all, tundis töö vastu veelgi vähem huvi kui taluperemees.

Sajandi vahetus tõi Vene riigi troonile ka uue tsaari: 1801.aasta kevadel astus troonile Aleksander I (valitses kuni 1825.aastani), kes teostas pärisorjusliku ja isevalitsusliku aadliriigi kindlustamiseks valitsemise algaastail riigiaparaadi edasise tsentraliseerimise ja mõningad teised riiklikud ümberkorraldused. Aleksander I jätkas balti aadli soosimist.

Hirmutatud võimalikust talurahva ülestõusust Baltimail, näis tsaarivalitsusele ja kodanlike suhete tekkimisest enam puudutatud mõisnikele pärisorjuslike suhete reguleerimise vahendina ülestõusu ära hoidmiseks ja mõisnike võimu ning sissetulekute kindlustamiseks. Teine osa balti mõisnikest ei soovinud mingisugust ümberkorraldust. Tsaarivalitsuse toetusel saavutasid ülekaalu talurahvaseaduse pooldajad. See oli Aleksander I poliitika silmategemine liberalismile,[50] nagu iseloomustas V.I.Lenin Aleksander I poliitikat.

1804.aastal kehtestati Liivimaal esimene talurahvaseadus, mille koostas Peterburis kõrgemaist riigiametnikest ja Liivimaa rüütelkonna esindajaist asutatud komitee. 20.veebruaril 1804.a. kinnitas keiser seaduse komitee poolt väljatöötatud kujul.[51]

---

50 V.I.Lenin, Teosed, 5.kd., Tallinn 1951, lk.28.

51 Jaan Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal. Vabastuse saja-aastaseks mälestuspäevaks, Tallinn 1916, lk.45.

Seadus kinnistas talupoja maa külge, kindlustades mõnevõrra nende taluperemeeste olukorda, kes suutsid täita neil lasuvaid koormisi. Talupojal oli vallasvara omandiõigus ja teoreetiline õigus maa ostmiseks. "Walla perremehhed ei olle sugguge Herra enda nuhtlusse all, waid woiwad ükspäinis Walla Kohtust nuhtlusseks ärramoistetud sada" (§ 138).[52] Ka nekrutiks ei saadud teda anda.

Asutati ka kolmeliikmeline vallakohus, kus üks liige oli mõisniku määratud, teine peremeeste valitud ja kolmas sulaste valitud. Mõisnik kinnitas kõik liikmed kui ka kohtuotsused. Vallakohtul oli õigus teenijaid talude vahel jaotada vastavalt vajadustele. Seadusega võis sundida vabadikke minema sulaseks taludesse, saata tööle mõisa või lubada linna tööle rahamaksu eest mõisnikule. Seaduse § 135 räägib: "Need nuhtlussed, mis Moisa Herra woip peale panna, ommad 1) Wangi pölli wee ja leiba peäle, agga muido lühhikesse aja peäle, ja keige kaueminne kahhe päewade peäle, ning ka nisugguse asse sees, kus temma terwidussel kahjo ei sa; 2) ihho karristus, agga mitte ennamb kui 15 kepi hobidega, ehk ka laste witsadega".[53]

---

52 Hans Kruus, Eesti ajaloo lugemik III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil, Tartu 1929, lk.77.

53 Sealsamas, lk.66-77.

Kodukariõigus sellisel kujul oli mõeldud mõisateenijate ja teoliste kohta. Mõisateenijate kohta jäi püsima ka nende kinkimise ja müümise õigus. Kuigi kodukariõigus mõisateenijate ja teol käivate sulaste suhtes oli piiratud 2 päeva vangistusega vee ja leiva peal ja 15 kepihoobiga, tõlgendasid mõisnikud just viimast karistusmäära maapäeval nii, et sulast võib karistada 15 kepihoobi või 225 (!) vitsahoobiga.[54] Raskesse olukorda asetas seadus ka vabadikud.

Tsaarivalitsus ja mõisnikud on juba talurahvaseaduse koostamisel silmas pidanud külas kujunevat talurahva diferentseerumist, luues mõningaid soodustavaid tingimusi taluperemeestele ja kõvendades sulaste ja vabadike ekspluateerimist.

Loodetu asemel talurahvaseaduse ilmumisega rahutused külades laienesid. Seda põhjustasid jämedad pettused maade mõõtmisel ja hindamisel[55] ning uued vakuraamatud, mis teoorjuse vähendamise asemel näitasid hoopis teoorjuse suurenemist. Keelduti uusi vakuraamatuid vastu võtmast. Talupoegadel tekkis ametivõimudega avalikke kokkupõrkeid. Üks suuremaid vastuhakkusid Liivimaal toimus sel ajal Sangaste mõisas, kuhu saadeti kaks roodu sõdureid.

---

54 Eesti NSV ajalugu, I kd., lk.560-561.

55 A.Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, lk.33, 69, 71.

Paljud talupojad jätsid oma kohad ja põgenesid Pihkva kubermangu.

Tugevamad rahutused toimusid 1805.a. augustis ja septembris Põhja-Eestis (Karinus, Orinal, Kose--Uuemõisas).

Rahutuste mõjul olid mõisnikud sunnitud tähelepanu pöörama ka sulaste olukorrale. Nii olid mõisnikud 1809.a. täiendusparagrahvidesse muu seas sunnitud võtma ka mõningaid punkte sulaste olukorra parandamiseks: määrati kindlaks töö eest sulasele antava maatüki suurus, sulase tööpäeva maksimaalseks pikkuseks loeti 12 tundi ja öised töötunnid arvestati poolteisekordseks. Tegelikkuses nende täitmine tööaja piiramise osas kujunes erandnähtuseks.

Kuid mõisnikele tundusid piiravaina ametlikult kindlaks määratud vakuraamatu normid ja talupoja feodaalne maksustamisõigus, samuti talupoja feodaalne maakasutamisõigus. Mõisnikud ihkasid täiesti vabu käsi maa ja tööjõu suhtes. Venemaal valitses poliitiline reaktsioon ja araktšeejevlus. Balti mõisnikele kujunes olukord soodsaks kasuliku agraarreformi teostamiseks. Püüdes ära kasutada tõusvat nõudmist põllumajandussaaduste järele, asusid nad mõisaväljade laiendamisele ja talupoegade ekspluateerimise suurendamisele. Seda pidi kindlustama talupoegade maata "vabastamine".

Ja nii kinnitaski Aleksander I mõisnike poolt välja töötatud uue talurahvaseaduse 23.mail 1816.a.

Eestimaa jaoks ja 26.märtsil 1819.a. Liivimaa jaoks. Sellega määrati talupoeg isiklikule vabakslaskmisele, teda ei tohtinud enam müüa ega osta, ta võis lepinguid sõlmida ning vallas- ja kinnisvara omandada (mitte mõisaid). Talupoeg sai nüüd ka perekonnanime. Kuid talupoeg võis tegelda ainult põllutööga ning elukoha muutmine ja selleks vajaliku passi saamine sõltus mõisnikust.

Kogu talumaa kuulutati mõisniku täielikuks omandiks. Talupojal polnud sellele enam mingisugust õigust. Ta võis nüüd talu mõisnikult rentida "vabas võistluses" kujunenud rendihinnaga. Kuna puudus elukutse ja elukoha vaba valiku võimalus, siis oli talupoeg sunnitud nõustuma mõisniku poolt ettekirjutatud tingimustega.

Endiselt säilis mõisniku võim kohtus, tal oli politseivõim ja kodukariõigus.

Seaduse ellu rakendamine oli ette nähtud pikema aja jooksul. Liivimaal toimus see 4 rühmas. Pool taluperemeestest "vabastati" 1823.a. jüripäeval, teine pool järgmisel aastal. Pool taluteenijaist aga 1825.a. jüripäeval ja teine pool koos mõisateenijatega järgmisel aastal.[56] Liikumisvabaduse kubermangu piirides mõisniku ja vallakohtu loal said talupojad Liivimaal alles 1832.a.

---

[56] Hans Kruus, Eesti ajaloo lugemik III, lk.101-113.

Seega oma olemuselt kodanlikud talurahvaseadused olid koostatud ja viidi ellu pärisorjuslaste poolt ning nende huvides.

Järgnevalt püüame analüüsida talurahva olukorda Helme kihelkonna mõisatele kuuluvates taludes ja võimaluse piires selgitada kas ja kuivõrd on seda olukorda tinginud ja mõjutanud kuidagi XIX sajandi esimese poole Liivimaa talurahvaseadused.

Nagu nähtub hingede revisjonilehtede nimistust, oli XIX sajandi algul Helme kihelkonnas 15 mõisat.[57] Helme kihelkonna suuruseks XVIII sajandi lõpul märgib Wilhelm Hupel adramaades 106 eramõisates kokku ja 1 3/8 kirikumõisas. Seega oli kihelkonna kogusuurus 107 3/8 adramaad,[58] mis oli tõenäoliselt ka vaadeldava perioodi alguses kihelkonnale iseloomulik.

Ulatuselt oli Helme kihelkond pisut väiksem kui orduajal, sest Oomuli (Hoomuli) mõis oli läinud Härgmäe (Ērgeme) lossiläänіks ja Rootsi valitsemisvõimu algul asutatud samanimelise kihelkonna alla.

Helme kihelkonna (ka kirikukoguduse) suuruse kohta leiduvad järgmised andmed adramaades:[59]

---

57 ENSV RAKA, f.1865, nim.3, lk.6-11.

58 W.Hupel, Ehstn. Helme oder Elme kihelkond, besteht nach Anzeige der Landrolle aus 106 privaten und 1 3/8 Pastorats-Haaken, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, III, lk.328.

59 R.Kenkman, Helme ajalugu, teos Valgamaa, lk.305.

T a b e l 2

Aastad	1637	1641	1688	1725	1734
Adramaade arv	37 5/8	59 5/8	105 3/8	74 3/4	90

Aastad	1738	1744	1757	1832	1875
Adramaade arv	103 3/4	104 1/4	107 3/8	121 3/20	131 48/80

Kuna adramaade suurus eri aastail oli erinev, siis näitab nende arv toodud tabelis paiguti suurt kõikumist. Esitatud näitajad loovad aga siiski teatud pildi Helme kihelkonnast.

Mis puutub Helme kihelkonna rahvastikusse, siis on siin peale põhirahva leidunud ikka ka koloniste. Juba 1630.a. paigu on siia sõjast tühjaks laastatud maale toodud Saksamaalt mitmesuguste lubadustega asunikke, kes ei kohanenud aga siinsete raskete tingimustega ja pettunult ning vaevaga oma kodumaale tagasi rändasid.

Rootsi koloniaalvõimu ajal siirdus siia veel rohkesti lätlasi, venelasi, isegi üksikuid leedulasi ja soomlasi. Aga muidugi ka Eesti teistelt aladelt, nagu Saaremaalt, Läänemaalt ja mujalt. Soomlastele tuli veel lisa hiljemini endiste sõdurite näol, kelle hulgas tõe-

näoliselt leidus ka rootslasi. Küla, kuhu asusid elama endise Helme lossi sõdurid, sai isegi nimetuseks Soome küla.[60]

Järgnevalt mõned andmed Helme kihelkonna mõisate kohta. Toodud andmed peidavad endas juba algselt neid põhjusi, mis kujundavad talurahva olukorda Helme kihelkonnas XIX sajandi esimesel poolel, aga ka hiljem.

Alamõisa (Assikas mit der Hoflage Adscher, varem ka: Asikas, Asykas, Aszkas, Assikatz ja Adzygier, Ahtjerve, Atzejerve, Aszdiger Hoff, Asdigerhoff, Adijrhoff) on 1811.a. loovutatud rittmeister Heinrich Gosvin von Anrepi poolt tütrele Annale, kes oli abielus maakohtunik Otto Christoph parun Budbergiga, nimetatud Benningshauseniks (Landrichter Otto Christoph Baron Budberg genannt Benningshausen). Nimetatud valdajale kuulub mõis kuni aastani 1856. Mõisa suuruseks on XIX sajandi esimesel veerandil: Assikas 3 5/18 adramaad ja Adscher 2 1/8 adramaad, kogusummas on seega 5 6/8 adramaad.[61]

Helme mõis (Schloss Helmet, ka: Helmed, Helmede, Helmode jne.) moodustas keskajal ordumeistri lauamõisa

---

60 R.Kenkman, Helme ajalugu, teos Valgamaa, lk.308.

61 Mõisate suurused on võetud W.von Bienenstamm, Geographischer Abriss der Russlands, oder der Gouvernemens Ehst-, Liv- und Kurland, Riga 1826, lk.332-333.

(Tafelgut). Mõis on vahetanud hiljem omanikku, kuni 4.detsembrist 1728.a. kuni 1866.aastani kuulus Rennenkampffi'dele. Helme mõisa alla kuuluvad karjamõisad Pupsi, Rewwali ja Kisa moodustades kogupindalaks 16 1/8 adramaad.

Holdre mõis (Hollershof, ka Morsel-Ilmus, Ihmpus, Illmuss) on Õhne jõe vasakul kaldal. Mõis on nime saanud XVII sajandil omanikult Caspar Holler'ilt. Rahvatraditsioon räägib, et mõis on nime saanud Põhja sõja ajal maha jäänud Rootsi sõjaväekapteni Olar'i nimest. Rootsi valitsus olevat talle kinkinud Vanamõisa.[62] 1810.aastast kuulus mõis Jacob Joh. von Reichard'ile ja 1841.aastast kuni 1867.aastani von Teibner'itele. Koos Vanamõisa (Althof) karjamõisaga on suurus 1 adramaa.

Hummuli mõisa (Hummelshof, ka: Hummele, Hummell, Ummuli) nimi esineb juba ordu ja Tartu piiskopi vahelisel maajagamisel 1226.a. Humularia kujul. Ajalooline traditsioon räägib, et Hummuli mõis on asunud kolmel kohal. Kõige enne asunud ta Lahksoo talu kohal. Siis nimetatud mõisat Kubjase mõisaks. Ebasoodsa asukoha pärast viidud mõis Mäemõisa, hilisema karjamõisa kohale. Praeguse mõisa kohal asunud varem kolm Kimalase (Mummi) talu. Need lõhutud maha ja mõis toodud Mäemõisast ära. Algul nimetatud Mummi mõisaks, hiljem saanud

---

62 KM KO, f.199, nr.18, lk.14.

sellest Hummel nimetuseks.[63] Mõis oli aastast 1823 von Reutz'ide käes, vahetas edasi omanikke kuni 1856. aastani ja jõudis kaardiväelipnik Nikolai Alexander Samson von Himmelstierna kätte. Hummuli mõisa suurus koos Uus-Hummuli (Neu-Hummelshof ehk Mäemõis) ja Keerdi karjamõisaga moodustas 11 1/8 adramaad.

Jõgeveste mõis (Beckhof) on Väike-Emajõe kaldal. Oma nime on saanud omaniku von Beck'i nimest. Bienenstamm annab nimetusena ka veel Jöggiweske ja Jöggiweste.[64] Vaadeldaval perioodil kuni 1867.aastani kuulus mõis vürst Michael Barclay de Tolly'le ja tema pojale. Jõgeveste mõis koos Lanemõisa (~ Laanemõisa (?), Heinrichshof) ja Roordi karjamõisaga on 8 7/8 adramaad suur.

Koorküla ja Asumaa (Korküll mit Assuma, ka: Kuerkull, Kurkull, Koerkull, Koorkula, Corkull, Korckull, Korkul) kuulusid 1826-1867 von Golievsky'le, olles varem vahetanud valdajaid. Rahvatraditsioon ütleb, et Koorküla olnud enne Saare mõis. Mõisnik olevat väga kuri ja koorija olnud, millest tulnudki Koorija küla nimetus ja sellest hiljem Koorküla. Olevat alles ka Koorja järv ja Koorja niit, kus tolle mõisniku ajal inimesi pekstud. Koorküla alla kuulub ka Asumõis, mis

---

63 KM KO, f.199, m.18, lk.16.

64 W.von Bienenstamm, Geographischer Abriss der Russlands,..., lk.333.

olevat taludest kokku liidetud ja asutatud selle järele, kui kirikumõis Valgjärve olevat langenud.[65] Koorküla ja Asumaa koos Sillaotsa (Georgenfeld) karjamõisaga moodustas 7 5/6 adramaad.

Leebiku mõis (Abenkat mit Althof, ka Abenkath, Ebenkath ja Altdorff) on Õhne jõe kaldal. Olevat alles teoorjuse ajal (aastal 1750) taludest kokku liidetud (?), püüab tõendada rahvatraditsioon.[66] Aastast 1811 kuulus Leebiku mõis parun Budbergile kuni 1856. aastani. Enne seda kuulus ta Anrepitele. Leebiku mõis (s.o. Abenkat mit Althof ehk Lepekki Wanna Moisaga) on 6 1/8 adramaad suur.

Lõve mõis (Lauenhof, Löwwe) kuulus 1750.aastast alates maanõunik Caspar Heinrich von Anrepile ja tema pärijatele. Koos Ennomõisa (Kasparshof), Ristina (Christinenhof) ja Ruddina karjamõisatega on Lõve mõis 10 3/8 adramaad suur.

Patküla (Owerlack, ka Oberlack, Overlack, Oberlax) koosneb Patküla pärismõisast ja Patküla Vanamõisast Tõrva ligidal. Viimane on vanem ja kandis vanasti Välja mõisa (Hof zum Felde, ka: Hofzumvelde) nime. Hiljem hakatud nimetama Owerlack ühe omaniku nime järele. Eestikeelne nimetus olevat alati olnud Patküla - s.o. Patuküla.[67] 1596.a. päris mõisa Johann von Patkull,

---

65 KM KO, f.199, m.18, lk.15.

66 (Sealsamas KM KO, f.199, m.18), lk.18.

67 Sealsamas.

kelle nimest ka tõenäoliselt on mõisa eestikeelne nimetus. XIX sajandi esimesel poolel kuulus mõis Freytag von Loringhoven'itele. Koos Kaarlimõisa (Karlsberg), Limbimõisa (Olympenruh), Kopsaare, Althofi ja Lane karjamõisatega on Patküla 10 3/8 adramaad suur.

Roobe mõis (Ropenhof) on oma olemasolu kestel vahetanud palju omanikke, kuni ta 1836.aastal läks von Krüdenerilt ostu teel kihelkonnakohtunik H.Fr.W. von Stryki omandiks. Selle mõisa suurus oli 3 3/8 adramaad.

Taagepera (Wagenküll, ka: Wagenkylla, Wagenkyll, Takelberg) asub Õhne jõe paremal kaldal. 1796.aastast kuulus mõis major Friedrich Joachim von Oettingenile kuni 1819.a. ostis ta kreisipealik Bernhard Heinrich von Stryk. Mõis on pärinud oma nime Stackelbergide sugukonnalt, kellele kuulus mõis 1674.-1796.aastani. Vana eesti algupärane Vaoküla on mõisa saksakeelses nimes Wagenküll. Vana-Vaoküla (Alt-Wagenküll) ja Friedrichshof karjamõisatega moodustab Taagepera mõis 11 7/8 adramaad.

Kärstna (Kerstenshof, Kerstna) mõis on talle juurde kuuluva Karoline (Karolinenhof) karjamõisaga 5 3/8 adramaad suur.

Murikatsi (Murrikatz, Murrikas, Murrikaste, Tinkoli) mõis on 1 5/8 adramaad.

Riidaja mõis (Morsel-Padrigel, Ridage, Triki) koos Rilli (Gertruderhof) ja Muksi (Heinrichshof) karjamõisaga on 6 1/8 adramaad suur.

Peale nende on veel Helme kirikumõis (Pastorat Helmet) suurusega 1 3/8 adramaad.

Kõigi nende mõisate päralt oli hulk talusid, kust mõisnikud kasutasid odavat tööjõudu oma mõisate majandamiseks. Ränkraske mõisaorjus rõhus nii peremehi, aga muidugi veelgi enam sulaseid, teenijatüdrukuid, vabadikke. Eriti kannatasid sulased ja teenijatüdrukud: nad kandsid kahekordset orjust. Sulased ja teenijatüdrukud pidid sunni all töötama nii mõisa põllul kui ka mõisa tööst vabal hetkel talu põllul. Talumatult vilets oli ka vabadikkude elu.

Nelja viimase hingede revisjoni andmetel, s.o. 1826.a., 1834.a., 1850.a. ja 1858.a. oli Helme kihelkonna mõisates talusid järgmiselt:[68]

---

68 Andmed kokkuvõtteiks vt. EMSV RAKA, f.1865, nim.3, sü. 178/1-15, 179/1-6, 180/1-6, 181/1-6, 182/1-5, 183/1-4, 184/1-5, 185/1-2, 186/1-4, 187/1-6.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

Tabel 3

Mõisad	1826		1834		1850		1858	
	Talud nr. järgi	Tegelikult	Talud nr. järgi	Tegelikult	Talud nr. järgi	Tegelikult	Talud nr. järgi	Tegelikult
Alamõis	28	29	28	29	28	29	30	31
Helme	47	47	47	47	50	47	63	63
Helme kirikumõis	8	8			8	8	8	8
Holdre	13	13			16	16	18	18
Hummuli	62	59	62	52	62	52	50	50
Jõgeveste	37	37	37	36	37	35	37	37
Koorküla	37	31	37	31	39	33	39	35
Kärstna	50	48	50	50	50	50	62	62
Leebiku	37	37	37	35	37	35	41	40
Lõve	58	56	58	56	58	45	59	50
Murikatsi	14	14	14	14	14	14	14	13
Patküla	51	46	51	46	51	45	51	47
Riidaja	47	47	49	49	49	47	47	47
Roobe	15	15	15	14	15	15	15	15
Taagepera	61	61			66	66	69	69
Kokku	565	548			580	537	603	585

1834.aasta revisjonilehtede hulgas puudusid Helme kirikumõisa, Holdre mõisa ja Taagepera mõisa revisjonilehed.

Nagu toodud andmeist nähtub, on talude üldine arv Helme kihelkonnas aastail 1826-1858 suurenenud näiliselt 38 talu võrra. Tegelik suurenemine oli 37 talu. Ka mõisad üksikult näitavad enamuses talude arvulist kasvu, mis on seletatav üksikute talude poolitamisega või uute talude juurde loomisega uudismaade arvel. Talude vähenemises on põhiline tegur talude liitmine, mõisastamise juhtumeid ei olnud märgata.

Revisjonilehtedest nähtub, et 1811.-1826.aastani on Alamõisas kolm talu liidetud üheks taluks. Peale nende on asundustalu Pallumae tõenäoliselt liidetud Adscheri karjamõisaga. Nii ongi 1811.aastal olnud 31 talust jäänud 28 talu, millele lisandub 1 talu, millel puudub number.[69] 1834.a. on Adscheri karjamõis tühi, aga 1850.a. revisjoniandmed näitavad seal jälle talupoegi. 1858.a. andmed näitavad kahe asundustalu Kooba ja Pallo rajamist. Endiselt eksisteerib aga numbrita talu Kerurge, millest on saanud küll nüüd juba Kährіurru.

Helme mõisa taludest 1826.a. on märgitud kaks tühja talu (Kolgki ja Sookäriko).[70] Kui võrrelda ta-

---

69 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/1.

70 Samas ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/2.

lude arvu 1811.a. revisjoniga, siis on see vähenenud 29 talu võrra (1811.a. on 76 talu). Vähenemise põhjusi on olnud mitmeid: talude omavaheline liitmine, liitmine karjamõisaga ja ebaselgetel põhjustel. Ka 1834.a. andmetel on samad talud tühjad. 1850.a. on nad täidetud. Kolm talu on juurde tekkinud, kuid 50 talust on 3 talu siiski tühjad (tõenäoliselt on nad liidetud teiste juurde). 1858.a. on talude arv suurenenud talude poolitamise ja uute loomise teel.

Holdre mõisa talude arvus on suurenemine 1850. aastal 3 talu võrra ja 1858.a. veel kahe talu võrra, mis uuesti loodud poolitamise teel.

Koorküla mõisa taludest on 1826.a. 6 tühja.[71] 1834.a. on nad ikka tühjad, mis üldse on toimunud nähtavasti laostumise tõttu, ja nad on liidetud kas mõisa või naabertaludega. Juurde on loodud 2 talu 1850.a. revisjoniandmeil.

Riidaja mõisas on 2 talu liidetud teistega 1834.a. andmetel, aga juurde on loodud 4 talu.[72] Kuid 1850.a. on 2 tühja talu, kust inimesed on surnud või lahkunud. 1858.a. on need talud liidetud teistega.

Lõve taludest on 1826.a. 2 tühja, aga 1850.a. on 13 tühja, neist Pori veski, Kristiina ja Roberti karjamõis.[73]

---

71 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/7, l.11, 13, 15.

72 (Samas) ENSV RAKA, f. 1865, nim.3), sü.180/5, l.27-28.

73 (Samas) ENSV RAKA, f.1865, nim.3), sü.182/4.

Taagepera mõisa osas on ajavahemikus 1826.-1850.aastani talude hulk suurenenud 5 talu võrra. Need on moodustatud asundustaluna, nagu metsavahitalu Wansa, või mõnel viisil (Wirast, Soonabba, Palle-Ihna) teisiti. Talude järjekorra numbri on saanud ka Vana-Vaoküla (Alt-Wagenküll) karjamõis.[74]

Patküla talude arvuline näitaja järjekorra numbrina revisjonilehtedes püsib 1811.a. alates 51. Sisuliselt see talude hulka endas peitev näitaja on tegelikult väiksema väärtusega, sest 1826.aastal on 51 talust 5 talu täiesti elaniketa. Neist kolmel ei näe tegelikku tühjaks jäämise põhjust, kuid võib arvata, et oli tegemist ilmse majandusliku jõuetusega (Loddy, Kinka, Saepallo talud). Ühest on kõik lahkunud teise tallu (Alakõrts), teises aga on kõik peale ühe elaniku (hinge!) surnud. Elamajäänu aga siirdus mujale.[75] 1834.a. revisjonilehtedes seisavad ikka need samad 5 talu tühjad. 1850.a. revisjonilehed aga näitavad, et üks tühi talu on (Alakõrts) elanikega täidetud, neli on endiselt tühjad talud. Neile aga on lisandunud veel kaks uut tühja talu (Pallo Rassi ja Kirko), milledest on kõik täisealised koos lastega lahkunud ilmse majandusliku ruineerumise pärast.[76] Seega on Patkülas 1850.aastal 6 tühja talukohta.

---

74 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.183/4.

75 (ENSV RAKA, f. 1865, nim.3,) sü.178/12.

76 (ENSV RAKA, f. 1865, nim.3), sü.183/1.

Hummulis on talude üldarvu näitajaks järjekorra number 62 kogu vaadeldava sajandi esimesel poolel. Neist on 2 tühja talu (Kantzi ja Jahumattu), kus esimesest on senised kasutajad lahkunud, teises on kõik täisealised surnud. Kaks talu on aga liidetud üheks taluks. 1834.aasta ja 1850.aasta revisjonilehtedes on kummaski 10 järjekorra numbriga talu, kus pole ainsatki hinge. Mõlemais revisjonilehtedes on samad talud tühjad.[77] Ilmselt on nende valdajad majanduslikult laostunud ja talud on ühendatud teiste taludega.

Murikatsi taludest on 1826.aastal revisjoniandmeil üks talu (Orro Krug - Oru kõrts) tühi, kust on kõik hinged asunud mujale. Aastal 1834 näitavad revisjoniandmed aga, et eelnimetatud tühjale kõrtsile on lisandunud veel teine talu (Weber Tall), mis on tühjenenud surma tõttu. 1850.aastaks on Oru kõrts jälle leidnud kasutaja, kuid teine talu on ikka kasutajata.[78]

Roobe mõisas oli talude arv 1826.aastast 1850. aastani 15. Sellest talude arvust näitasid 1834.a. revisjonilehed ainult üht tühja talu (Jerve talu), mis oli tühjenenud kõigi täisealiste surma tõttu. Elama jäänud alaealine poiss paigutati teise tallu sugulaste juurde.[79]

---

77 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/5, 179/3, 181/5.
78 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/11, 180/3,182/5.
79 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/14, 180/6,183/3.

Leebiku mõisas oli samas ajavahemikus talude arv 37, millisest arvust 1834.a. ja 1850.a. revisjonilehed näitavad kaht iseseisva tegevuse lõpetanud talu (Ewerthi ja Lamburi talu). Ilmselt on need liidetud naabertaludega.[80]

1826.-1850.a. revisjonilehed näitasid, et Jõgeveste mõisa alla kuulus arvuliselt 37 talu. 1826.a. revisjonilehtedes talude osas mingisuguseid sisulisi kõrvalekaldumisi näitaja nimiväärtusest ei ole. 1834.a. revisjonilehtedes puudub järjekorra numbrit 37 kandev Kangro talu. Seega on talude arv tegelikult 36. 1850.a. revisjonilehtedes aga on jälle arvuliselt 37 talu. Nimelt on juurde rajatud uus talu Säksi.[81] Samas aga leidub kaks tühjaks jäänud talu (Laia ja Naestema), kus esimese juures on tõenäoliselt majanduslik jõuetus põhjuseks, teises aga on kõik "hinged" surnud peale 24-aastase "meeshinge". Viimane aga on siirdunud mujale.[82]

Kärstna mõisale kuulus sajandi esimesel poolel 50 talu. 1826.aasta revisjonilehed näitavad, et neist on 2 tühja talu (Suhder ja Negotzi), kust on kõik hinged lahkunud, asunud elama mujale. Tõenäoselt on seda

---

80 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/9, 180/1, 182/3.

81 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.181/6, lk.29.

82 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/6, 179/4, 181/6.

põhjustanud meeldivama elamisvõimaluse otsimine, kuna endise koha majandamine käis arvatavasti üle jõu. Tõelist põhjust on siin raske leida. 1834.a. revisjonilehed näitavad, et mõlemad endised tühjad talud on leidnud kasutajad. 1850.aasta revisjonilehed aga ei näita ühtki tühja talu.

Millest siis kõnelevad toodud arvud talude ja nende valdajate kohta? Aga kõigepealt seda, et 1826.a. andmeil kahe uuesti rajatud talu asemel oli 19 tühja talu, mis olid liidetud naabertaludega, karjamõisatega või seisid täiesti kasutamata. Seega oli seniste valdajate käest ära läinud nimetatud aastaks 3,1 protsenti taludest. Edasi tähendab aga see seda, et juba 1826.a. oli Helme kihelkonnas 0,8 protsenti peremeestest rohkem sunnitud taludest lahkuma kui alles 1846. aastal kogu Liivimaal (2,3 protsenti talude üldarvust).

Aga 1834.a. andmetel loodi Helme kihelkonnas 4 uut talu, kuid tühjad seisid eeltoodud põhjustel juba 33 talu.

1850.a. andmed näitavad aga veelgi arvudes tõusu: loodi juurde 14 uut talu kogu kihelkonnas, tühjenes aga samal ajal 47 talu, s.o. 8,1 % kihelkonna talude üldarvust sunniti seniste valdajate poolt maha jätma. See aga näitab 5,8 protsenti rohkem kui neli aastat varem Liivimaa loovutatud talude protsent oli.

Kõigi toodud arvude taga peitus aga tegelikkus, elu XIX sajandi esimesel poolel - talupoja traagika, sest talurahvaseadused kõnelevad üsna selget keelt nende arvude kaudu, kuna 1819.a. Liivimaa talurahvaseaduse esimese paragrahviga vabastati talupoeg maast, mis alles 15 aastat tagasi oli temale põliseks valdamiseks antud. Mõisnik sai aga vabaduse selle maaga oma heaksarvamise järele talitada.[83]

---

83 N.Köstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal, lk.29.

III

TALURAHVA ARVULINE LIIKUMINE

Talurahva olukorra kujunemine ei toimunud kaugeltki ainult 1804.-1819.aastate talurahvaseaduste ettekirjutusel, vaid oma osa etendas olukorra kujunemisel ka taluinimeste arvuline liikumine, nagu rahvaarvu juurdekasv, suremus jne. Tähendab ju rahvaarvu suurenemine tootlike jõudude kasvu.

Madala elustandardi juures pidi talurahva arvuline liikumine kajastama õige teravalt nende majanduslikku ja õiguslikku seisundit. Rahvaarvu kasv Liivimaal 1819.-1850.a. ligikaudu 25 % võrra näiteks oli talurahva üldolukorra kujunemises kindlasti tähtsaks teguriks (võibolla tähtsamakski, kui 2-3 % ulatuses talude mõisastamine). Talurahva arvuline liikumine Helme kihelkonnas on üheks olukorda iseloomustavaks teguriks XIX sajandi esimesel poolel. Veel rohkemgi: meie ettekujutus, õige mõistmine 1804.-1819.a. talurahvaseadustest ja nende motiividest nähkubki õigesse valgusesse talurahva arvulise liikumise kaudu. Mater-

jali leidub selleks "hingede" revisjonilehtedes, mis loendavad talude kaupa teatava mõisa piirkonnas elavat rahvastikku, kuid võimaldavad teha õige otseseid arvulisi järeldusi ka talurahva olukorra kujunemise kohta.

Vaadeldava perioodi revisjonilehtedes on talurahvas põhiliselt jagatud kolme ossa: maksuvabad (mittemaksnikud - Nicht Steuerpflichtige), maksnikud (ainult maksukohuslased - Bloss Steuerpflichtige) ja maksu- ning nekrutikohuslased (Steuer u. Rekrutenpflichtige). Jaotuse viimases osas on talurahva põhimass.

Revisjonilehtedes toodud maksuvabadena on mehed, kes on teeninud sõjaväes üle kümne aasta. Nii on Alamõisas Kivvi, Willem Ado p. läinud nekrutiks a.1812 ja vabanenud 1823.a. Helme mõisas aga on Märt Tonnis, Andres Hans ja Jakov Johan teeninud sõjaväes 25 aastat. Hummuli mõisas Wahlberg, Matt Risto poeg ja Pentansin Andres on sõjaväes olnud 27 aastat.[84] Maksuvabade arv aga väheneb iga aastaga, kuni 1850.a. revisjonilehed enam ei sisalda maksuvabu. Ainult maksnike hulka on märgitud 1826.a. revisjonilehtedes mõisateenijad. 1834.a. on nende arv tunduvalt vähenenud ja 1850.a. revisjonilehed tunnevad maksnikena ainult sõjaväest vabastatud mehi. Maksuvabu enam ei tunta. Talurahva enamus on aga maksu- kui ka nekrutikohuslane.

---

84 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/1, 178/2, 178/5.

Järgnev tabel (vt. tabel nr.4) annab võrdlusandmed Helme kihelkonna meeste ja naiste üldarvude osas seisuga 1826., 1834. ja 1850.a. revisjonipäevaks.[85]

Revisjonilehtede andmetest näeme, et Helme kihelkonnas on rahva üldarv kasvanud 1826.-1850.aastani 2036 võrra, s.t. rahvaarv on 25 aasta jooksul tõusnud 25,1 protsenti. Samal ajal on meeste arv suurenenud 919 võrra, naiste arv aga 1117. Protsentides näitaks see suurenemine vastavalt 23,93 ja 26,13. Millest siis kõneleb taoline talurahva üldarvu liikumine? See 1804-1819.a. talurahvaseaduste järel kasvanud rahvaarv näitab, et rahvas oli palju lootnud "vabastusest". Lootused aga mõjusid rahvaarvu tõstvalt, suurenes sündivus. Kuid tegelikkus näitas, et oli liig palju loodetud, sest talurahva arvulisest kasvamisest oli kasu ainult mõisnikule. Muidugi ei tarvitanud nad enam kõike rahvast korraga teolisteks, kuid neile oli neid kasulik selliselt tarvitada, et võimalikult väheste "vabatahtlikkude ohvritega" võimalikult suurt saaki saada. Talurahvas vajas aga leiba, kuid seda võis ta ainult higi ja vaeva eest saada, sest võitlus maakasutamise rendilepingu poolte vahel oli tugev. See oli nagu mingi algupärane kahepõllusüsteem talupoja naha peal, mida mõisnikud nüüd tarvitasid.[86]

---

85 ENSV RAKA, f.1865, nim.3, sü.178/1-15, 179/1-6, 180/1-6, 181/1-6, 182/1-5, 183/1-4.

86 J.Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal, lk.86.

T a b e l 4

Mõisad	1826						1834						1850					
	Maksuvabad		Maksnikud		Maksu- ja nekrutikoh.		Maksuvabad		Maksnikud		Maksu- ja nekrutikoh.		Maksuvabad		Maksnikud		Maksu- ja nekrutikoh.	
	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N
Alamõis	1	1	17	12	196	184	3	3	-	-	262	247	-	-	-	-	257	308
Helme	3	-	12	22	393	387	3	1	-	-	503	562	-	-	-	-	535	618
Helme kirikum.	-	-	3	5	51	61							-	-	-	-	65	62
Holdre	-	-	10	20	85	125							-	-	-	-	139	169
Hummuli	2	3	9	11	323	378	-	-	8+1	5	365	447	-	-	1	-	434	534
Jõgeveste	2	5	36	35	235	298	-	-	2	-	315	346	-	-	3	7	336	373
Koorküla	-	-	18	15	223	271	-	-	-	-	243	303	-	-	-	-	334	357
Kärstna	1	-	25	21	358	347	-	-	-	-	441	520	-	-	1	-	451	528
Leebiku	-	-	15	16	213	243	-	-	-	-	260	306	-	-	2	-	309	346
Lõve	-	-	22	24	310	342	-	-	-	-	349	407	-	-	-	-	368	413
Murikatsi	-	-	4	6	66	77	-	-	-	-	76	81	-	-	-	-	105	119
Patküla	2	-	6	-	339	379	7	2	1	-	354	440	-	-	2	-	391	423
Riidaja	1	1	12	3	260	304	-	-	-	-	291	363	-	-	1	-	327	344
Roobe	-	-	5	7	85	94	-	-	-	-	106	125	-	-	-	-	101	110
Taagepera	-	-	22	26	473	551							-	-	1	-	596	680
	12	10	216	223	3612	4041							-	-	11	7	4748	5384
			8114												10150			

Talurahvast nii mehed kui ka naised paiknesid üksikutesse taludesse. Revisjonilehed annavad nad taludes perekondade kaupa. 1811.aasta revisjonilehed annavad ainult meeshinged, kuid 1816.aastast alates on revisjonilehtedesse kantud ka naised. See muidugi võimaldab ülevaatlikuma pildi talurahva arvulisest jagunemisest taludesse.

Nagu järgnevast tabelist (vt. tabel nr.5) ilmneb, on talurahva arvu suurenemisest sõltuv teatud mõisa alla kuuluvate talude pere arvukus, sest juurde kasvanud inimeste hulk pidi mahtuma põhiliselt talude enam või vähem samasuguse hulga alla. Mõis ei suurendanud oma maal olevate talude arvu talurahva hulga suurenemise pärast. Tabelist selgubki, et 1850.a. andmete alusel on arvukamate taluperedega talude hulk suurenenud, piiratud liikumisvabadus aga mõjus negatiivselt tööjõu arvulisele paiknemisele.

Mida tähendas aga talus pere arvukamaks muutumine? Oma üldpindalalt talud ei suurenenud valdavas enamuses. Talupere arvuline suurenemine peaks näitama talu tööjõudluse tõusu, s.o. tootlike jõudude kasvu (mida ta mõningal määral küll näitaski) ja talumajapidamise suuremat tootlikkust ning talurahva üldise olukorra tunduvat paranemist. Tegelikult ei tõusnud tootlikkus tolleaegse primitiivse põlluharimise ja algeliste põllutööriistade tõttu sööjate arvu vajaduste tasemele taludes, sest "...talupoja põld ei saanud

T a b e l 5[87]

Mõisad ja aastad		Talud elanike arvuga					
		1-5 inimest	6-10 inimest	11-15 inimest	16-20 inimest	21-25 inimest	26 ja enam
Helme	1826	-	1	19	12	11	4
	1850	-	5	5	11	7	19
Alamõis	1826	-	8	14	6	1	-
	1850	-	8	8	7	5	1
Helme k.-m.	1826	-	2	4	2	-	-
	1850	-	3	-	4	1	-
Holdre	1826	-	1	6	3	2	1
	1850	-	-	3	7	4	2
Hummuli	1826	3	13	28	12	3	-
	1850	2	5	17	14	8	6
Jõgeveste	1826	-	9	15	10	3	-
	1850	-	1	11	19	2	2
Koorküla	1826	-	4	7	15	5	-
	1850	-	2	5	10	10	6
Kärstna	1826	1	7	21	14	3	2
	1850	1	5	10	18	6	10
Leebiku	1826	2	7	20	5	2	1
	1850	2	6	7	8	9	3
Lõve	1826	6	13	29	8	-	-
	1850	1	4	9	18	12	1
Murikatsi	1826	2	4	6	1	1	-
	1850	-	2	5	3	4	-
Patküla	1826	-	6	23	9	6	2
	1850	2	2	13	14	10	4
Riidaja	1826	2	16	21	7	1	-
	1850	3	6	17	19	2	-
Roobe	1826	1	6	7	1	-	-
	1850	2	5	3	4	-	1
Taagepera	1826	6	5	15	17	13	5
	1850	2	6	10	15	22	11

87 ENSV RAKA, f.1865, nim.3, sü.178/1-15, 181/1-6, 182/1-5, 183/1-4.

priiusega mitte paremaks: nagu põld teorendi ajal ainult seda andis, mis pere oma ülalpidamiseks hädapärast tarvitas, nõnda ka pärastpoole... Mis kasu oli talupojal liikumise vabadusest? Ta oli oma "puumaa" küljes kinni nagu orjuse ajal. Ta tahtis elada. Ja mis muud teed võis ta eluks leida, kui "isaisade viisil" maad harida".[88]

Algas külas maata kihi arvuline suurenemine. Suurenes kiht, kes ei olnud otseselt seotud maa külge selle valdamisega, kuid ei saanud ennast ka maast lahti kiskuda, sest oma ülalpidamise pidi ta hankima maa kaudu.

Üksikute taluperede suurust ja selle muutlikkust vaadeldaval perioodil iseloomustame mõnede näidetega.

Helme mõisa Purde talus[89] koosnes talupere 1826.a. revisjoniandmeil neljast eri perekonnast: 1) peremees koos oma naise, 4 poja ning 2 tütrega, 2) perekond, mis koosnes mehest ja naisest, 3) perekond, kuhu kuulus mees, naine ja 2-kuune tütar ning 4) üksik naine.

1834.aastal koosnes sama talu pere viiest eri perekonnast: 1) peremees, tema naine, 21-aastane tütar ja tema 4., 5. ja 6.poeg (alaealised), 2) peremehe 1. poja perekond, kuhu kuulus peale nimetatu veel naine

---

88 M.Martna, Külast. Mälestused ja tähelepanekud Eesti külaelu arenemisest pärast 60-id aastaid. Tallinn 1914, lk.8-10.

89 ENSV RAKA, f.1865, nim.3, sü.178/2, l.9, sü.179/2, l. 16, sü.181/2, l.4.

ja 1/2-aastane poeg, 3) perekond, kuhu kuulus mees ja naine (nähtavasti peremehe sugulased), 4) perekond koosseisus mees, naine, 7 1/2-aastane poeg ja 4-aastane tütar ja 5) üksik 48-aastane naine.

Sama talu pere suurus 1850.aastal on järgmine: 1) peremees koos oma naise, ühe alaealise poja ja alaealise tütrega, 2) perekond koosseisus mees, naine ja kolm alaealist tütart, 3) mees, naine, 3-kuune poeg (see perekond on eelmise perekonna poja perekond), 4) perekond: mees, naine ja 14-aastane poeg, 5) perekond koosneb mehest ja naisest, 6) moodustab mees, naine ja 10-aastane tütar perekonna, 7) mees, naine ja 3-aastane tütar. Edasi on samas talus veel üks kümneaastane poisike (nähtavasti karjapoiss), üks poiss 19-aastane. Peale nende elab seal üks 60-aastane lesknaine, üks 58-aastane lesknaine ja üks 40-aastane lesknaine koos oma 4-aastase pojaga.

Seega koosnes mainitud talu pere 29 "hingest" ehk kümnest eri perekonnast, kui lugeda 2 poissi peremehe perekonna juurde. Kui võrrelda 1826.aasta andmetega, siis selle talu pere on kasvanud rohkem kui kahekordseks. Puuduvad aga väiksemadki vihjed sellele, et talu põllupind oleks laienenud samas ajavahemikus.

Helme mõisa Polli talu[90] pere arvuline liikumine on järgmine: 1826.a. on 1) peremees naise ja kahe vennaga, 2) perekonnas mees, naine, 3 poega ja 1 tü-

---

90 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/2, l.21-22, sü.179/2, l.34 ja sü.181/2, l.22.

tar, 3) mees ja naine, 4) mees, naine ja 3 alaealist tütart, 5) naine tütrega, 6) naine 2-aastase pojaga, 7) üksik vana naine ja 8) 12 1/2-aastane poiss. Kokku on selles talus 23 "hinge".

1834.aastal on: 1) peremees naise, kahe alaealise poja ning kolme tütrega (üks neist alaealine), 2) naine 7-aastase tütre ja 3-aastase pojaga (nähtavasti vallaslapsed), 3) perekonna moodustavad mees, naine ja neli tütart (üks neist täisealine), 4) lesknaine 10-aastase poja ning 2 alaealise tütrega,5)lesknaine (48-aastane) ja 6) 6-aastane poiss (ei kuulu eeltoodud perekondadesse).

Sama pere 1850.a. on 1) peremees, naine, kolm alaealist poega ja 2 alaealist tütart, 2) perekond: mees, naine, 39-aastane poeg, 29-aastane tütar ja veel 1 1/2-aastane tütar, 3) peremehe vend naise, kahe alaealise poja ja 2 alaealise tütrega, 4) peremehe vallaline vend, 5) mees, naine ja 20-aastane tüdruk, 6)mees, naine, 4-kuune poeg ja 2 1/2-aastane tütar, 7) naine 23-aastase tütrega, 8) 19-aastane poiss ja 9) 7-aastane teenijatüdruk (!). Kõik see teeb kokku 30 "hinge" Polli talu pere suuruse, seega seitse "hinge" rohkem, kui asus samas talus 1826.aasta revisjoniandmeil.

Samalaadsed näited veel Riidaja mõisa talust.

Riidaja mõisa Tedre talu (Tedder)[91] pere oli 1826.aastal: 1) peremees naise ja kahe alaealise tüt-

---

91 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/13, l.10, sü.180/5, l.12, sü.183/3, l.7.

rega, 2) mees ja naine, 3) mees oma 16-aastase naisega, 4) sulase perekond koosseisus mees, naine, poeg ja tütar. Kokku perekondade "hingi" 12 selles 4 perekonnas.

Samas talus elas 1834.aastal: 1) peremees naise ja kahe tütrega, 2) mees, naine ja poeg, 3) mees oma naisega, 4) 30-aastane soldatinaine oma pojaga, 5) üks 19-aastane poiss ja 6) kolm tüdrukut (vanusega 24, 14, 11 aastat).

1850.a. revisjoniandmeil oli selles talus 1) peremees, tema naine ja 3 tütart, 2) sulase perekond: mees, naine, kaks poega ja üks tütar, 3) mees oma naisega, 4) 36-aastane lesknaine kahe pojaga, kellest üks on täiskasvanu, 5) 17-aastane sulane ja 6) 47-aastane teenijatüdruk. Talu kuus eri perekonda moodustavad 17-hingelise talupere, kus on viis liiget rohkem kui kakskümmend viis aastat varem.

Või võtame Patküla Wira talu,[92] kus 1826.aasta andmeil elutses 1) peremees, tema naine, 3 poega ja tütart, 2) mees naise ja 5-aastase pojaga, 3) 13-aastane poiss, 4) 15-aastane tüdruk. Kokku 12 taluinimest.

1834.aastal koosnes sama talu pere: 1) peremees naise ja kahe tütrega ning kahe alaealise pojaga, 2) peremehe teine poeg oma naise ja 4-aastase pojaga,

---

92 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.177/2, l.22, sü.180/4, l.37, sü.183/1, l.28.

3) mees naise ja 3-aastase pojaga, 4) 55-aastane lesknaine oma 8-aastase pojaga, 5) 50-aastane lesknaine, 6) üksik 43-aastane naine ja 7) 16-aastane tüdruk.

Sama talu koosseis 1850.aastal oli: 1) 67-aastane peremees oma 18-aastase naise ja 1-kuuse tütrega, 2) peremehe teine poeg naise ja 2-kuuse tütrega, 3) peremehe kolmas poeg oma naisega, 4) mees naise ja 1,5-aastase pojaga ning 5) 19-aastane poiss. Kokku on selle talu pere mainitud aastal 12 inimest, s.o. suuruselt samasugune, nagu oli 1826.aastal.

Talupere arvulise liikumise osas on olukord kõigi mõisate taludes üldjoontes samasugune, välja arvatud mõningad kõrvale kaldumised üldisest kas talu tühjenemise, teisega liitmise või muul põhjusel talupere vähenemisega.

Näited talupere arvulise suurenemisega on talurahva "vabastamise" tagajärjel tekkinud küla kihistumise ilmekaks iseloomustajaks.

Järgnevalt vaatleme kihelkonnas elavate tööjõuliste inimeste arvulist kujunemist[93] (vt. tabel nr. 6).

---

93 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/1-15, sü.181/1-6, sü.182/1-5, sü.183/1-4.

Tabel 6

Mõisad	1826						1850						1826-1850 tööjõuliste			
	Mehed			Naised			Mehed			Naised			M		N	
	Üld	töövõimet.	töövõimetud	Üld	töövõimet.	töövõimetud	Üld	töövõimet.	töövõimetud	Üld	töövõimet.	töövõimetud	+	-	+	-
Helme	408	163	245	409	166	243	535	217	318	618	207	411	73		168	
Helme kirikumõis	54	25	29	66	28	38	65	26	39	62	19	43	10		5	
Holdre	95	40	55	145	56	89	139	63	76	169	68	101	21		12	
Hummuli	334	135	199	392	138	254	435	180	255	534	203	331	56		77	
Jõgeveste	273	107	166	338	135	203	339	140	199	380	135	245	33		42	
Koorküla	243	78	165	286	117	169	334	152	182	357	131	226	17		57	
Kärstna	384	165	219	368	142	226	452	192	260	528	171	357	41		131	
Leebiku	228	95	133	259	97	162	311	127	184	346	130	216	51		54	
Lõve	332	123	209	366	145	221	368	145	223	413	170	243	14		22	
Murikatsi	70	25	45	83	31	52	105	53	52	119	52	67	7		15	
Patküla	347	143	204	379	148	231	393	159	234	423	150	273	30		42	
Riidaja	273	99	174	308	136	172	328	148	180	344	123	221	6		49	
Roobe	90	38	52	101	41	60	101	41	60	110	43	67	8		7	
Taagepera	495	219	276	577	247	330	597	241	356	680	253	427	80		97	
Alamõis	214	93	121	197	75	122	257	84	173	308	123	185	52		63	
	3840	1548	2292	4274	1702	2572	4759	1968	2791	5391	1978	3413	449		841	= 1290

Nagu toodud tabelist on näha, on seoses üldise talurahva arvulise suurenemisega kasvanud ka töövõimeliste meeste ja naiste hulk taludes. Juurdekasv on toimunud kogu kihelkonnas kui ka üksikutes mõisates. Kogu kihelkonna ulatuses suurenes töövõimeliste meeste ja naiste arv vastavalt 449 ja 841 võrra, mis teeb suurenemise kokku 1290 inimese ehk 26,5 protsendi võrra (1826. ja 1850.aasta revisjoniandmeil).

Toodud arvud sunnivad mõtlema, et Helme talumajapidamistes oli küllaldaselt tööjõudu, et mõnetigi suurendada sissetulekut majapidamisest, et oli tekkinud võimalusi üldise olukorra parandamiseks. Kuid ei tohi aga jätta tähelepanemata, et koos tööjõuliste arvu kasvamisega kasvas töövõimetute hulk (nagu näitab tabel) meeste osas 420 ja naiste osas 276 võrra kihelkonna ulatuses, s.o. kokku 696 inimese võrra. Kuid lisaks sellele halvas talumajapidamise tööjõudlust mõisa ebaratsionaalne tööjõu nõudmine: kibedatel tööaegadel nõudis mõis taludelt niipalju tegu, et tuli puudu oma enese tööjõust mõisa väljadele saatmiseks. Teiselt poolt ei olnud ülejääval ajal nõudmine tööjõu järele eriti suur. Nii oli peamine tööjõud kõige kibedamal ajal mõisapõllul, talupõld aga kannatas selle tagajärjel. Eriti raskeks ja keeruliseks tegid veel kogu talurahva olukorra XIX sajandi esimese poole viljaikaldused.[94]

---

[94] A.Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im XIX Jahrhundert. Bd.II, Riga 1911, lk.41.

Kuna teoorjuslik kord tekitas teatud mõttes külas rahva kunstliku ületihenemise, sundides igat talu rohkem tööjõudu pidama, kellel aasta läbi tarvilikku tööd ei olnud ja kes loomulikult oli sunnitud poolnäljases elus virelema, siis ei oleks huvituseta vaadelda mõningaid näiteid tööjõuliste meeste paigutumisest taludesse[95] (vt. tabel nr. 7).

Tabelis toodud näited on üldjoontes iseloomulikud ka siin toomata mõisate taludele. Nii võib väita, et Helme kihelkonnas kasvas pidevalt taludes tööjõuliste meeste arv. Kui 1826.a. andmete põhjal (toodud näidete hulgas) on ainult üks talu, kus on seitse tööjõulist meest, siis 1850.aasta andmeil on seitsme tööjõulise mehega 7 talu. Peale nende on veel 8, 9, 10 ja enama tööjõulise mehega talusid. On ilmne, et tööjõuliste meeste kogu juurdekasv toimus valdavas enamuses sulaste ja vabadikkude arvel. Sajandi keskpaigast alates, mõisale küllaldasel hulgal odava tööjõu kindlustamiseks tugevdatakse talurahvaseadustega survet vabadikekihile, kohustades senisest karmimalt töövõimelisi nende hulgast hakkama palgatöölisteks. Nii "oskavad" isandad talurahva arvu suurenemist oma huvides kasulikuks muuta.

---

95 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/6, 179/4, 181/6, 178/14, 180/6, 183/3, 178/4, 180/3, 182/5, 178/9, 180/1, 182/3, 178/8, 179/6, 182/2, 178/5, 181/5.

Tabel 7

Mõisad ja aastad	Tööjõulisi mehi taludes											
	0M	1M	2M	3M	4M	5M	6M	7M	8M	9M	10M	Üle 10M
Jõgeveste:												
1826		1		15	9	6						
1834		1	2	8	10	5	2	5				
1850			1	6	11	10	3	2	1			
Roobe:												
1826		1	3	4	5	2						
1834			2	4	4	2	1		1			
1850		2	3	5		1		1	1			
Murikatsi:												
1826			2	6	2		2					
1834		1	3	6	1		1					
1850		2	2	2	1	4	1					1
Leebiku:												
1826		2	8	8	8	5	3					
1834		2	6	14	11	2	1		1			
1850		1	2	7	5	9	8			1		1
Kärstna:												
1826		2	2	10	20	8	5	1				
1834		2	4	10	8	12	8	3	1	1		
1850		3	6	3	12	9	5	3	4	4	1	
Hummuli:												
1826		4	11	15	20	3	2					
1834		3	9	16	11	5	3	2		1		1
1850	1	1	5	9	13	9	5	1	5		1	1

Talurahva arvulist liikumist iseloomustab suremine kui ka sündimine. Tabel nr. 8 annab suremuste arvulised näitajad kümnete eluaastate kaupa.[96]

Kuna revisjonilehtedes on surevuse andmed ainult meeste kohta, siis on tabelis toodud ka ainult meeste surevuse näitajad. Mõne mõisa kohta puudusid 1834.a. revisjonilehed, seega selles osas üldkokkuvõtet ei saa teha. Jõgevestes aga pole märgitud surnute surma-aastaid, sellepärast pole võimalik sealt liigitada surnuid vanuse järgi (1850.aasta revisjoni osas).

Kui võrrelda suremust 1816.-1834.a. ja 1834.-1850.aastani, siis näitavad arvud, et suremus on 1850. aasta revisjoniandmeil suurenenud peaaegu igas mõisas. Ainult Leebiku, Lõve ja Riidaja talupoegade hulgas on suremus vähenenud.

Analüüsitud revisjonilehtede põhjal on näha, et meeste suremus on kõige kõrgem 30-70 eluaastate vahel, s.t. suurim suremus on meeste parimais eluaastais. See on ka täiesti loomulik tolleaegsetes ebainimlikes elamistingimustes, kus tappis ränkraske töö ja puudus täielikult arstiabi talurahva jaoks.

Nagu surma-aastatest võib revisjonilehtedes järeldada, on suremuse suurenemist mõjutanud Helme kihelkonnas ka 1844.-1845.a. viljaikaldus ja nälg Liivimaal.

---

[96] Andmed ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/1-15, 179/1-6, 180/1-6, 181/1-6, 182/1-5, 183/1-4.

Tabel 8

Mõisad ja aastad	Surnud aastates									Surnud		
	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	1816-1834		1834-1850
Alamõis												
1826	4	4	5	2	5	4	3	3		30	54	64
1850	4	15	3	7	10	7	12	5	1			
Helme												
1826	4	7	9	4	9	13	3	4		51	104	169
1850	15	32	19	22	23	30	23	4	1			
Helme kirikum.												
1826	3			1	2	3	2			11	-	16
1850	2	3		2	5	1	3					
Holdre												
1826	8	1	2	3	4		1			19	-	
1850	2	2	1	4	7	5	4	1				26
Hummuli												
1826	8	7	6	9	10	17	2			54	95	
1850	3	27	16	15	25	20	19	11	1			137
Jõgeveste												
1826	6	5	6	2	3	6	11	3		42	73	
1850												84
Koorküla												
1826	7	2	1	4	5	6	3	1		29	56	
1850	9	5	6	14	8	17	10	3				72
Kärstna												
1826	12	3	5	3	9	7	3	1		43	76	
1850	17	15	13	12	21	32	24	3				137
Leebiku												
1826	11	11	2	7	10	9	5	6	1	62	96	
1850	11	8	10	19	17	11	12	7				95
Lõve												
1826	5	7	5	7	12	11	4	6		57	103	
1850	9	15	8	11	12	12	22	4	1			94
Murikatsi												
1826	2		2		2	2				8	20	
1850	5	3	1	2	3	7	6					27
Patküla												
1826	5	6	4	4	8	12	7	2		48,	88	
1850	9	10	8	17	27	19	13	3				106
Riidaja												
1826	9	5	7	8	4	8	9	3	1	54	81	
1850	4	8	1	10	10	16	15	3				67
Roobe												
1826	1	3	3	1	1	2	1	2		14	23	
1850	5	2	1	4	6	7	4	1				30
Taagepera												
1826	21	11	2	6	9	11	8	5		73	-	
1850	21	19	17	14	36	26	27	11	1			172
										595[97]		1296

[97] Näitab 1816.-1826.a. surnuid.

"Inimesed jäid mitmesugustesse haigustesse, ja leetrid, tuulerõuged ja närvipalavik nõudsid maarahva kasina toitluse juures palju ohvreid, sest et nõrgestatud kehad ei suutnud kaua vastu panna ja lastehaiguste puhul ka külm väga kahjulikult mõjus. Eriti palju suri seepärast vanu inimesi ja lapsi."[98]

Samaaegselt rahvaarvu vähenemisega suremuse teel toimub rahva loomulik juurdekasv sündinute arvel. Järgnevalt näiteid (vt. tabel nr.9) sündide kohta Helme kihelkonnas 1826.a. ja 1850.a. revisjoniandmeil.[99]

Nagu 1826.a. ja 1850.a. revisjoniandmed näitavad, on Helme kihelkonna üldine sündinute arv 1850.a. andmeil suurem 1628 sündinu võrra võrreldes 1826.a. revisjoni ajaks sündinutega, s.o. 68,66 protsenti sündinute koguarvu tõusmist. Poisslaste arv on kasvanud revisjonide võrdlusandmeil 813 poisi võrra ehk 70,69 protsenti, kuna tütarlaste sünde on rohkem 815 võrra ehk 66,75 protsenti.

Ka üksikutes mõisates eraldi võetuna ületab 1850. aasta revisjoniks sündide üldarv 1826.aasta revisjoniks sündide arvu.

Kui aga võrrelda 1826.a. revisjoni surnud meeste arvu (revisjonis puuduvad andmed naiste osas surnute kohta) sama revisjoni sündinud poiste arvuga, siis on

---

98 Hans Kruus, Eesti ajaloo lugemik III, lk.151.

99 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/1-15, 181/1-6, 182/1-5, 183/1-4.

Tabel 9

Mõisad	Sündinud 1826.a. revisjoniandmeil			Sündinud 1850.a. revisjoniandmeil		
	poisslapsi	tütarlapsi	kokku	poisslapsi	tütarlapsi	kokku
Alamõis	70	50	124	81	130	211
Helme	126	117	243	217	228	445
Helme kirikum.	17	24	41	27	19	46
Holdre	31	43	74	66	68	134
Hummuli	99	93	192	166	204	370
Jõgeveste	80	103	183	139	143	282
Koorküla	67	78	145	146	118	264
Kärstna	131	107	238	186	181	367
Leebiku	66	67	133	125	137	262
Lõve	91	103	194	159	168	327
Murikatsi	16	25	41	48	53	101
Patküla	108	111	219	154	159	313
Riidaja	70	90	160	142	130	272
Roobe	22	35	57	46	43	89
Taagepera	156	171	327	261	255	516
	1150	1221	2371	1963	2036	3999

sündide arv suurem 555 võrra ehk 93,28 protsenti. Samuti näitavad ka 1850.aasta revisjoniandmed sündide ülekaalu 667 võrra ehk 51,47 protsenti.

Ka üksikute mõisate andmed näitavad sündide tunduvat ülekaalu surmajuhtudega võrreldes mainitud revisjonide teostamise ajaks.

Kuna revisjoniandmed ei sisalda näitajaid surnud naiste kohta ega ka abiellumiste kohta, on siiski huvitav ka neid jälgida. Andmeid nende kohta saab kiriku pastori aruannetest. Sündinute arvu näitab aruandes ristitute arv, sest ristimine toimus mõni päev pärast sündi (ka surnult sündinud said oma nime) ja oli sunduslik kõigile. Seega nende arvude tõepärasuses ei ole palju põhjust kahelda. Aga ka revisjoniandmed ei sisalda alati nendes osades absoluutseid näitajaid.

Järgnevalt (vt. tabel nr. 10) on esitatud võrdlusandmed Helme pastori aruannetest 1814.aasta ja 1832.aasta kohta.

Võrdluseks võib lisada veel pastori andmetest, et 1831.aastal sündis poisslapsi 271[100] ja tütarlapsi 266, seega kokku 537 last. Samal ajal suri 126 meest ja 111 naist, kokku 237 inimest. 1831.aastal aga abiellus 114 paari. Kui aga võrrelda neid andmeid 1832. aasta näitajatega, siis sündis üldiselt 86 last rohkem kui 1832.aastal, suri aga üldkokkuvõttes 37 inimest

---

100 ENSV RAKA, f. 1296, nim.1, sü.138, l.7.

Tabel 10[101]

Mõisad	Abiellunud paare		Ristitud						Surnud													
									üle 60				15 - 60				kuni 15				Kokku	
	1814	1832	1814			1832			1814		1832		1814		1832		1814		1832		1814		1832	
			M	N	K	M	N	K	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N	M	N
Alamõis	2	3	13	10	23	11	11	22	2	1	-	4	1	2	2	-	5	2	2	4	8	5	4	8
Helme	9	12	13	13	26	33	20	53	3	5	-	1	3	4	4	8	7	9	14	6	13	18	18	15
Helme kirikumõis	2	1	5	1	6	4	2	6	1	-	-	1	2	-	1	1	1	1	-	1	4	1	1	3
Holdre	-	1	3	5	8	10	7	17	-	-	-	1	1	1	2	2	1	1	2	1	2	2	4	4
Hummuli	8	10	25	19	44	18	32	50	-	1	2	2	3	1	2	2	7	7	6	7	10	9	10	11
Jõgeveste	4	4	7	11	18	15	19	34	2	3	2	3	2	3	3	4	6	12	-	4	10	18	5	11
Koorküla	3	9	3	9	12	12	11	23	-	1	3	2	2	1	4	4	2	4	4	8	4	6	11	14
Kärstna	4	5	21	15	36	32	23	55	3	1	5	2	3	4	3	6	13	8	8	6	19	13	16	14
Leebiku	4	6	15	13	28	12	10	22	1	-	3	1	2	-	1	2	5	4	6	4	8	4	13	7
Lõve	4	3	21	22	43	22	21	43	4	3	5	1	2	6	1	2	9	4	12	6	15	13	18	9
Murikatsi	-	1	1	3	4	2	5	7	-	1	-	2	1	-	1	1	1	1	1	2	2	2	2	5
Patküla	12	4	14	11	25	24	18	42	2	2	1	1	7	3	1	2	5	7	5	5	14	12	7	8
Riidaja	2	5	12	13	25	9	15	24	1	-	4	2	1	-	-	1	5	3	3	3	7	3	7	6
Roobe	2	1	7	7	14	2	4	6	-	1	-	1	-	1	-	2	2	4	3	2	2	6	3	5
Taagepera	15	9	20	29	49	18	29	47	2	2	2	2	1	5	5	7	9	3	6	13	12	10	13	22
	71	74	180	181	361	224	227	451	21	21	27	26	31	31	30	44	78	70	75	72	130 252	122	132 274	142

[101] Andmed tabeli koostamiseks ENSV RAKA, f. 1296, nim.1, sü.138, l.1, 9, 11.

vähem ja abiellus 40 paari rohkem. Seega oleks nagu 1831.aasta talurahvale olnud mõneti soodsam.

Ka pastori aruanded näitavad üldist rahvaarvu kasvu: sündinute arv ületab surnute arvu 1814.a. 109 võrra ja 1832.aastal 177 võrra. 1832.aastal on sündinud 90 last rohkem kui 1814.aastal, suri aga 22 inimest rohkem kui 1814.aastal.

Tabeli kommenteerimiseks tuleks veel seda lisada, et 1832.aastal suri kuni 1-aastaseid lapsi 59, s.o. 40,1 protsenti kuni 15.eluaastani surnud lastest. 1831.a. oli see arv 58 last. Seega laste surevus näitab kõrget protsenti talurahva hulgas ja on oluliseks iseloomustajaks tolle aja talurahva olukorrale Helme kihelkonnas. 1814.a. kohta taolised andmed puuduvad.

1832.aasta vanimaiks surnuteks olid kolm 86-aastast, kuna 1831.aastal oli vanimaiks kaks 80-aastaselt surnud. Nagu andmed üldse näitavad, on kõrges vanuses surijaid vähe.[102]

Mis puutub arvudesse talurahva kohta ja arvulisse liikumisse, siis kannab see ju oma olemuselt statistilist iseloomu. Kuid esitatud arvulised andmed aitavad iseloomustada talurahva majanduslikku kui ka õiguslikku olukorda. Arvuline liikumine laseb teha järeldusi olukorra halvenemise või paranemise kohta. Rahvaarvu, s.o. tootlike jõudude kasvamine aitas kaasa mõneti ka talumajanduse tugevnemisele samaaegse maata elanikkonna

---

102 ENSV RAKA, f. 1296, nim.1, sü.138, l. 7 ja 9.

ekspluateerimise kasvamisega.

1819.a. talurahvaseadusega talupoegade maade eksproprieerimine osutus (nagu mujal Venemaal 1861. aasta seadusega) "tegelikult orjastava, s.o. maa poolpärisorjusliku rentimise ja teorendile rajatud majapidamise, s.o. teoorjuse pandiks, mis erakordselt pidurdas kapitalismi arenemist ja tootlike jõudude kasvu... põllumajanduses".[103]

XIX sajandi teisel veerandil näeme põllumajanduses tootlike jõudude edasist arengut, valitsev teorent kujutas endast ettevalmistavat astet üleminekul kapitalismile.

Ekspluateerimise suurenemine suurendas muidugi talumajanduse tulukust. Seega luuakse eeldused üleminekuks raharendile ja talude ostmiseks, eeldused vabanemiseks majanduslikust sõltuvusest mõisast.

---

103 V.I.Lenin, Teosed, 13.kd., Tallinn 1953, lk.212.

IV

TALURAHVA MAJANDUSLIK NING ÕIGUSLIK OLUKORD JA SOTSIAALNE KIHISTUMINE

"Keik Liwlandi-maa tallo-rahwas, kes maa peäle ellawad, olgo se nüüd keisri Herra, ehk Mpisniko ehk muu pärris-Herra maa, peawad omma peatoidust ja warra selle maa harrimise läbbi ennesele saatma. Sepärrast on se nüüd ka õige ja kohhus, et nemmad selle maajao eest, mis nemmad prukiwad, selle pärris Herrale... sellesinnatse maa prukimisse eest peavad middagi tassuma, olgo teopäewadega, ehk muu maksu ehk kümnessega, wiljast, heinast, weikstest, ja muist tühja tähja asjadest, ehk ka selge rahhaga... Se hea kombe üllespiddaminne moisa perre ja ka teoliste juures, ei woi küll parrama käe sisse antud sada, kui Moisa Herra kätte... Sepärrast antaks moisa Herral sedda woimust, nisugguste üleannetute peäle kerged nuhtlussid seädma, et nemmad wastopannemissest ja kurjast ellamissest, ehk ka laiskusest ning holetussest ärrakeeltud woiks saada, mis läbbi nemmad endale ja ka moisa wan-

nemattele suurt kahjo woiwad tehha."[104]

Nii formuleeruvad talurahva majanduslikud ja juriidilised alused, põhijooned, mis kujundavad talurahva olukorda 1804.aastast ning 1819.aastal juba talurahva "vabanemisega" maast, mis andis ta mõisniku meelevalla alla mitte vähem senisest.

Kõigist nimetatud ja neile eelnenud ning järgnenud tingimustest olenes talurahva olukord ka Helme kihelkonnas. Kõik Liivimaa talurahva olukorda mõjutavad üldtingimused eksisteerivad ka Helmes. Neile aga lisandub rida kohalikke eritingimusi, mis mõneti mõjutavad talurahva üldist olukorda kas soodustavalt või halvavalt.

Feodaali omandiõigus maale ja materiaalsete väärtuste otsesele tootjale - talupojale-pärisorjale, selle maaomandiõiguse arenemine tootlike jõudude kasvu tõukel kapitalistliku eraomandi suunas, talupoja isikliku sõltumuse järkjärguline nõrgenemine, tema muutumine feodaali omandiõiguse mittetäielikust objektist vabakslaskmise tagajärjel õigussubjektiks, talupoja ekspluateerimise ümbernihkumine seniselt sundtöölt "vabale" kokkuleppele - kõik see on iseloomulik olukorrale ka Helme kihelkonnas.

Rahva ajalooline traditsioon ei tee vahet päris-

---

104 Hans Kruus, Eesti ajaloo lugemik III, lk.66-67 ja 75-76.

ja teoorjuse vahel. Nähtavasti segatakse neid nende mõlemate ränkraske mõisaorjuse pärast.

Revisjonilehed liigitavad talurahva mõisateenijateks (Hofesleute) ja põlluharijateks. Viimaste hulka kuuluvad peremehed, sulased, vabadikud ja manulised.

Talurahva jaotus mõisateenijateks ja põlluharijateks pole muidugi mitte mingeid uusi suhteid loov säte, vaid tegelikkuses väljakujunenu fikseerimine. Selle jaotuse tõeliseks aluseks on talurahva kummagi kategooria erinev asend feodaalsete tootmissuhete süsteemis.[105]

Kuna revisjonilehtedes ei ole otseseid andmeid majandusliku ja õigusliku olukorra kohta, tuleb selles osas põhiliselt toetuda ajaloolisele traditsioonile. Helme kihelkonna ajaloolise traditsiooni alusel o l i t a l u r a h v a m a j a n d u s l i k j a õ i g u s l i k o l u k o r d s õ l t u v m õ i s a s t. Talupoeg pidi tegema kõik mõisa töö ning kuulus kogu oma tööjõuga mõisale. Töö tehti oma tööriistade ja leivakotiga. Nii käidi kaugelt valla otsast oma atradega Taagepera mõisasse.[106] M õ i s a o r j u s o l i r a s k e. Kubjas oli kepiga

---

105 A.Traat, Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Dissertatsioon, Tartu 1955, lk.178.

106 KM KO, f. 199, m.19, lk.21.

igal pool järel.

Talupoeg ei olevat tohtinud mõisniku loata ühest mõisast teise asuda. Isegi naist ei tohtinud teisest vallast loata võtta. Mõisnik oli isand talupoja elu ja varanduse üle. Ajalooline traditsioon märgib sajandi vahetusel isegi talupoja müümist, samuti juhtumeid, kus neid on koera või tõlla ratta vastu vahetatud. Müügil võetud mehe eest üks hõberubla, naine ja lapsed antud muidu kaasa.[107]

Tegu tehti jüripäevast jüripäevani nii palju, kui mõis nõudis. Rahvas mäletas, et Holdre, Koorküla, Hummuli, Jõgeveste, Patküla, Leebiku valdades teoorjus olnud keskmisel talul aastas 171 päeva hobusega ja jüripäevast mihklipäevani 70 jalapäeva. Peale selle olnud veel abiorjus. Selleks olnud suvel 30 hobuse- ja 50 jalapäeva ning talvel 15 hobuse- ja 30 jalapäeva. Lisaks sellele nõudis mõis umbes 30 päeva talvel vooorides.[108]

Helme, Lõve, Taagepera, Riidaja ja Kärstna mõisates nõuti väiksemailt taludelt kolm päeva, suuremailt terve nädala. Vakuorjus nõuti maa suuruse järele. Kui talumaa väärtus oli 14 taalrit 46 Rootsi tenga, tuli vakuorjuseks hobusepäevi aasta läbi, s.t. jüripäevast mihklipäevani 115 päeva, jalgsi aga 50 2/3 päeva. Pea-

---

[107] KM KO, f. 199, m.18, lk.25 ja m.19, lk.23.

[108] KM KO, d. 199, m.18, lk.26.

le vakuorjuse oli abiorjus: jüripäevast mihklipäevani hobusega 21 päeva, jalgsi 34 2/3 päeva. Vooridek nii suvel kui talvel 21 päeva. Mihklipäevast jüripäevani tuli 6 hobusepäeva ning jalgsi 23 2/3 päeva.[109]

Sellele lisandus veel kirikuorjus. "Papipäevad" polnud sugugi kergemad teha. Terve kihelkond käis kiriku põlde kokku panemas. Lisaks nõudis pastor veel kümnist. Ka leeris käijad pidid tegema pastori töid.[110]

Mõisas käis teol sulane, peremees tegi talus põllutöid. Mõisa karjatalitajateks ehk "korralisteks" käisid külast igal päeval neli naist. Kubjas valitses poiste üle, kilter tüdrukute üle. Kõige ülem mõisasundija oli opman.

Üheks raskemaks tööks olnud mõisa rehepeks. Nädalas tulnud peksa 4-5 reht. Väikest ja jõuetut ei ole mõis rehele vastu võtnud, kästud koju lapsi hoidma minna. Korraga oli 14 koormat vilja partel. Peksmine toimunud seitsme inimesega. Rukist rabatud laua peal ja pärast löödud kootidega. Suvivilja tallatud mõnikord ka hobustega. Päeval käis tuulamine, aga järgmine rehi pidi õhtuks jälle üleval olema. Reht mindud peksma juba õhtul valmis.[111]

---

109 KM KO, f. 199, m.19, lk.27.

110 Sealsamas, lk.28.

111 KM KO, f. 199, m.18, lk.25-26.

Mõisa sõnnikuveos oldud k u u s p ä e v a j ä r j e s t. Vedamise ajal olevat valitseja seisnud talli ukse peal. Kellel olnud väike koorem või polnud küllalt kiire - see saanud valitsejalt kepiga. Laotama pidanud vakamaa sõnnikut päevas, aga seda tulnud teha paljaste kätega. Talust olnud mõnel päeval 3-4 inimest korraga väljas. Kodus polnud kedagi, ka lapsed võetud põllule kaasa - eriti just viljakoristamise ajal. Talu töö aga seisnud ja vili varisenud maha, sest enne oli vaja mõisa vili korjata. Rukki ja suvivilja norm olnud kolm vakamaad. Suurt pingutust nõudis aga mõisa linakitkumine ja kartulivõtmine.

Heinaajal, kui hakkas vihma sadama, ei ole koju lastud, vaid teolised pidanud terve nädala mõisas olema.

Talvel käis talust tüdruk mõisas karja talitamas, olles mõisas korraga pühapäeva õhtust pühapäeva õhtuni. K a r j a k o r r a l p i d i d t ü d r u k u d m õ i s a l e s u k k e j a k i n d a i d k u d u m a.

Talust käidi ka mõisas pesu pesemas. Oldi terve nädal mõisas, sest pesta oli palju, eriti suuri linaseid kangaid.

Iga talu pidi mõisale veel viis naela lõnga ketrama ehk nn. "töömarka" tegema. Kui lõnga mindi ära viima, siis pandi munad lõnga sisse, et proua võtaks lõngad parema meelega vastu. Kui lõng ei meeldinud,

pahandati ja anti tagasi ümber tegemiseks. Sageli isegi peksti perenaist sel puhul. Aga mõnikord õnnestus sama lõnga teistkordsel viimisel see siiski ära anda.[112]

Peale vaku- ja abiorjuse pidi talupoeg maksma veel mõisamaksu. Keskmiselt talult pidi mõis saama: rukkeid 2/3 tsetv., otre ja kaeru 1 tsetv., linast lõnga 2 naela, 1 lammas, 2 kana, 1 kott, 1 loomalõõg (kanepist) ja 36 muna. Suurem talu maksis rohkem. Oinas või lammas, mis mõisale maksuks viidi, pidi hästi suur ja rammus olema.

Raske koormisena lasus Helme talupoegadel vooriskäimine. Käidi tavaliselt Narva, Pärnu, Dünamündesse, Riiga ja isegi Poolamaale. Narvas käidi viinavooriga 10-13 päeva. 3-4 korda aastas käidi viljavooriga Pärnus, kulutades vooriks 4-5 päeva. Riiga aeti härgade karju. Veovahendid vankrid ja reed olid kõik puust ilma ühegi rauddetailita. Tagavaraks võeti kaasa teised rattad ja ree jaoks tallad. Pikal vooriteel kulunud asendati teistega. Ja taolise veoki koormaks oli tollal 20 puuda, mida pidi vedama nälgiv veoloom.

Narvas käidi kolm korda aastas. Riiga veeti peale nuumhärgade veel otri, kaeru, rukist - olenevalt

---

112 KM KO, f. 199, m.18, lk.26-28.

viljasaagist. Teele pandi kaasa seakints, nn. "teekink". Inimesed olid väga vaesed, külmaga vooris oli seljas ainult särk ja kasukas. Teel külmetus aga leib nii kõvaks, et raiu või kirvega.[113]

Üldse olid voorid Helme kihelkonnale rängaks koormiseks, kuna veovahendid ja loomad olid viletsad, teed pikad ja rasked. On huvitav võrrelda ajaloolise traditsiooni andmeid mõisakohustuste osas tegelikult vakuraamatusse kantuga. Kuna aga käesoleva töö koostamise käigus ei olnud võimalik kasutada ühtegi vakuraamatu näidet Helme kihelkonnast, siis kasutan siin Pärnu maakonna Viljandi kihelkonna Suure-Kõpu valla peremehe Kukke Jaani vakuraamatut,[114] kuna Viljandi kui ka Helme kihelkonna põllupind on peaaegu võrdse headusega.

1820.aastal on Kukke Jaani talu hindeks märgitud vakuraamatus 11 taalrit ja 10 Rootsi tenga.

Tema vakuorjuseks on märgitud: igal nädalal 1 1/2 päeva hobusega, s.o. aastas hobusepäevi 78 e. 3 taalrit 42 tenga; igal nädalal 1 1/2 päeva jalgsi, s.o. jürist mihklini jalgsipäevi 34 1/2 e. 1 taaler 13 1/2 tenga.

Abiorjusena on märgitud:

a) jüripäevast mihklipäevani hobusega 11 teopäeva ja

---

113 KM KO, f. 199, m.18, lk.33, m.19, lk.22, 25.

114 Vakuraamatud asuvad KM KO, f. 199, m.19.

jalgsi 46 päeva, s.o. 2 taalrit 2 tenga;

b) talvel kui ka suvel mõisa voorid 200 2/3 versta peale arvatakse 18 1/8 hobusepäeva ehk 72 1/2 Rootsi tenga;

c) mihklipäevast jüripäevani hobusepäevi 7 ja jalgsi 19, s.o. 85 Rootsi tenga.

Kokku vaku- kui ka abiorjus teeb 9 taalrit 25 Rootsi tenga.

Sellele lisandub veel mõisamaksuna 1 1/6 vakka rukkeid ehk 52 1/2 tenga, 1 1/6 vakka otri ehk 45 tenga, 1 1/6 vakka kaeru ehk 22 1/2 tenga. Edasi 8 naela lina ehk 12 tenga, 1 nael kanepit ehk 1 1/8 tenga, 1 nael linast lõnga, mis teeb 6 tenga. Lisaks eeltoodule veel 1/2 lammast, s.o. 22 1/2 tenga, 1 lõõg ehk 1 teng, 1/2 kotti, s.o. 2 tenga ja 9 muna, mis on 3/8 tenga. Kokku kõik kohustus on arvestatud 11 taalrit 10 Rootsi tenga.

Lõpuks on veel märgitud, millised võivad olla riigikohustused talu kohta:

1. Nekrutiandmine koos vajalikuga.
2. Postijaama moon.
3. Hoonete tegemise veod ja teoliste andmine.
   Palk valla-, kihelkonna- ja maakohtu kohtumeestele ning muu maks, mis ülemate arvates peale pannakse; jaama poiste lähetamine.
4. Kirikukümnis.
5. Köstri- ehk koolmeistrimaks.

6. Magasi viljamaks ning magasi tegemine.
7. Küüthobused määratud tasu eest.
8. Vangide saatmine ning patent-post.
9. Puud sõjaväele.
10. Kiriku- ja suurteede tegemine.
11. Pearaha.

1844. aastal on sama Kukke vana Jaan kohustatud tegema vakuorjust, sest maa väärtus nüüd on 12 taalrit 30 Rootsi tenga:
igal nädalal 1 2/3 hobusepäeva, s.o. aastas 86 2/3 hobusepäeva (teopäeva);
igal nädalal 1 2/3 jalgsi teopäeva, s.o. jüripäevast mihklipäevani 38 1/3 jalgsipäeva.

Kokku on 86 2/3 hobusepäeva ja 38 1/3 jalgsipäeva.

Abiorjusena on nüüd märgitud:
a) jüripäevast mihklipäevani 15 hobusega teopäeva ja 45 jalgsi teopäeva;
b) mõisa voorid talvel kui ka suvel 203 1/3 versta peale arvatakse 18 1/2 hobusepäeva;
c) mihklipäevast jüripäevani 11 hobusega teopäeva ja 21 jalgsi teopäeva.

Üldse kokku on mõisaorjust 131 1/6 teopäeva hobusega ja 104 1/3 teopäeva jalgsi.

Mõisamaksuna on märgitud: 1 1/3 vakka rukkeid, 1 vakk otri, 5/6 vakka kaeru, 10 naela linu, 5 naela kanepit, 1 nael linast lõnga, 1/2 lammast, 1 kott,

1 kana, 3 lõõga ja 11 muna.

Riiklike kohustuste osas on eelmise vakuraamatu jaotusega sarnane jaotus. Tabelis nr. 11 on toodud talu mõisaorjuse võrdlusandmed ajaloolise traditsiooni ja Kukke Jaani vakuraamatute alusel.

Kui nüüd sügavamalt mõtelda talumehe mõisakohustuse üle, siis on ilma eriliste kommendaarideta selge, miks ajalooline traditsioon peab mõisateenijaks olekut auasjaks. Mõis pidas küll teoorjuse ajal kutsari, karjamehe, tallipoisi ja paar tüdrukut ning mõned teised töömehed, aga kõik muu töö tegid valla taluinimesed. Kupjad olnud küll kurjad, kuid teomehed olnud ka laisad,[115] sest kepp teomehe turjal ei olnud sugugi tõhusaks vahendiks tööviljakuse tõstmiseks.

Mõisateenijatel ei olnud maad ja nad ei tegele ka põlluharimisega, vaid nad on kas mõisnike, maata aadlike või ametnike (Rang-Adel) isiklikus teenistuses neile kuuluvatena, nende pärisorjadena, Omandi, abiellumise ja kohtuallumuse suhtes on kõik mõisateenijad üheõiguslikud põlluharijatega. Seadus ei räägi midagi nende palgast, ainelisest toetusest vanadusepäevil ja invaliidsuse korral. Nähtavasti oli see jäetud mõisniku "heatahtlikkuse" otsustada - ka Helme kihelkon-

---

115 KM KO, f. 199, m.19, lk.25.

T a b e l 11

Helme, Lõve, Riidaja, Kärstna, Taagepera talude mõisaorjus ajaloolise traditsiooni alusel. Talu hinne: 14 taalrit 46 tenga	Pärnu maakonna Viljandi kihelkonna Suure-Kõpu valla Kukke Jaani mõisaorjus vakuraamatute alusel					
	1 8 2 0. a a s t a l Talu hinne: 11 taalrit 10 tenga			1 8 4 4. a a s t a l Talu hinne: 12 taalrit 30 tenga		
A. V a k u o r j u s						
jüripäevast mihklipäevani:						
hobusepäevi 115	hobusepäevi	78		hobusepäevi	86 2/3	
jalapäevi 50 2/3	jalapäevi	34 1/2		jalapäevi	38 1/3	
B. A b i o r j u s						
jüripäevast mihklipäevani:						
hobusepäevi 21	hobusepäevi	11		hobusepäevi	15	
jalapäevi 34 2/3	jalapäevi	46		jalapäevi	45	
vooridek päevi 21	vooridek päevi	18 1/8		vooridek päevi	18 1/2	
mihklipäevast jüripäevani:						
hobusepäevi 6	hobusepäevi	7		hobusepäevi	11	
jalapäevi 23 2/3	jalapäevi	19		jalapäevi	21	
C. M õ i s a m a k s						
rukkeid 2/3 tsetv.	rukkeid	1 1/6	vakka	rukkeid	1 1/3	vakka
kaeru 1 tsetv.	kaeru	1 1/6	vakka	kaeru	5/6	vakka
otri 1 tsetv.	otri	1 1/6	vakka	otri	1	vakk
linast lõnga 2 naela	linast lõnga	1	nael	linast lõnga	1	nael
lambaid 1 tükki	lambaid	1/2	tükki	lambaid	1/2	tükki
kanu 2 tükki	kanu	-		kanu	1	tükki
kotte 1 tükki	kotte	1/2	tükki	kotte	1	tükki
loomalõõgu 1 tükki	loomalõõgu	1	tükki	loomalõõgu	3	tükki
mune 36 tükki	mune	9	tükki	mune	11	tükki
	lina	8	naela	lina	10	naela
	kanepit	1	nael	kanepit	5	naela

nas. Tegelikult olid nad ka päritavad ja müüdavad. Näiteks on 1811.aasta revisjonilehes märkus, et Holdre mõis on mõisateenija Tõnnise teise poja Otto müünud Helme mõisasse.[116] Mõisateenija üle olid mõisniku õigused kõige avaramad. Neid võis nende vastupanust hoolimata külla tagasi paigutada.

Ajaloolises traditsioonis öeldakse, et mõisateenija amet päästnud ka kroonuteenistusest. Revisjonilehed aga näitavad, et 1811.-1850.aastani on Helme kihelkonna mõisad andnud nekrutiks 23 mõisateenijat või nende poega. Neist on 1811.a. antud 4, 1816.-1834.aastani 8 ja 1834.-1850.aastani 11.[117] Taluperemehed olid küll vabastatud nekrutisse minekust. K o h u s t u s i k o r r a t u l t t ä i t n u d p e r e m e h e l v õ i s v õ t t a t a l u k ä e s t j a t a n e k r u t i k s a n d a. Nii on 1820.a. antud nekrutiks Lõve Peter Jaani talu peremees Kraus Hans Karli p. 33 1/2-aastaselt, kuna peremeheks on saanud talumees Tõnnisson Tõnnis Jaani p. teisest talust.Nekrutiks andmise põhjust ei näe, võibolla põhjustas selle tema vallalisus või kohustuste halb täitmine.[118]

Mõisateenija nekrutiks andmine sõltus mõisniku suvast: ta võib mõisateenijaga välja vahetada talurahva

---

116 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.177/4, l.2.

117 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.177/1, 177/12, 178/5, 178/6, 179/6, 180/1, 181/1, 181/3, 179/1, 181/6, 182/1, 182/3.

118 ENSV RAKA, f. 1865, nim3, sü.178/10, l.24.

hulgast nekruti.[119] Kuna varem püüti nekrutiks anda nõrga tervisega (nagu kopsuhaigeid jt.), siis hakkab tsaarivalitsus nõudma terveid ja tugeva kehaehitusega nekruteid.[120] N e k r u t i k o h u s t u s o l i r ä n g a k s k o o r m a k s t a l u p o e g a d e l, kuna selle kestvus oli väga pikk. Kuid rohkearvuline nekrutite võtmine mõjus muidugi ka majanduslikule olukorrale halvavalt, kuna kiskus mõnikord kõige vajalikuma tööjõu eemale. Nekrutist pääsmiseks põgeneti sageli või tehti ennast haigeks.

Helme kihelkonnast anti vaadeldaval perioodil nekruteid järgmiselt[121] (vt. tabel nr.12):

---

119 ENSV RAKA, f. 1404, nim.1, sü.6, l.5.

120 ENSV RAKA, f. 291, sü.2589, l.1.

121 Andmed ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.179/1-6, 180/1-6, 181/1-6, 182/1-5, 183/1-4.
Tabelis ristiga arvud näitavad andmeid 1816.-1826.a., kuna 1834.a. andmed puudusid.

T a b e l 12

M õ i s a d	1816-1834	1834-1850	Kokku
Alamõis	7	17	24
Helme	17	30	47
Helme kirikumõis	1+	4	5
Holdre	1+	7	8
Hummuli	17	25	42
Jõgeveste	14	19	33
Koorküla	13	11	24
Kärstna	19	25	44
Leebiku	15	22	37
Lõve	17	26	43
Murikatsi	4	7	11
Patküla	14	21	35
Riidaja	13	17	30
Roobe	5	5	10
Taagepera	9+	30	39
	166	266	432

Nagu tabelist selgub, on nekrutiks võetavate arv suurenenud 100 võrra sajandi keskpaigaks.

Talurahva majanduslikku olukorda iseloomustab väga oluliselt tema t o i t l u s o l u d. Selles osas o l i o l u k o r d h a l e t s e m i s v ä ä r s e l t v i l e t s. Vilja tuulati väravate taga ja ilma tuuleta. Sellepärast oli leib nn. "r a v a n s e l e i b" (rahvasuus veel ka: ravantseleib, rabantleib) a g a n a n e. Koorkülas lisatud leivale lisaks linaseemne aganaid. Leivakõrvaseks olnud ka silk. Söögiajal oli leib olnud peremehe põlve peal. Peremees lõikas jao pärast. "Ravanseleib" oli nii aganane, et tulega ei tohtinud ligineda. Leiva sees olnud pikad aganad ja lõigata sai ainult terava noaga. Ubade ja herneste kõrvale leiba ei antud, see oleks olnud juba raiskamine. Karjapoiss ega -tüdruk ei saanud leiba. Lastele ei antud õhtul leiba. Jahukörti söödi kolm korda päevas. Putru söödud hapu kaljaga, samuti kaerakilet. Keedetud ka läätsi, tambitud uhmris ja söödud. Tehtud ka kanepitempi. Kanep kõrvetati, tambiti pehmeks ning pandi ka kartuleid ja rasva hulka.

Teolkäijale püüti anda paremat töitu kaasa. Kui teolisel oli halb toit, sai peremees vitsa. Teolisele tavaliselt pandi kaasa kapsapuder, veega segatud piim ja ravanseleib. Kui oli kaasas supp, söödi seda mitu päeva järjest. Lõpukorrale jõudmisel lisati juurde vett. Rukki jahvatus toimus käsikiviga. L e i v a s t

oli alati puudus. Kui tuli kartul, kadus ka nälg. Algul mõis oli igale talule andnud 4-5 kartulit kevadel. Peremees pannud siis kord sügisesest saagist 4 kartulit ahjusuule küpsema ja söönud ära. Sulane kaevanud mõisas ära ja peremees saanud 15 hoopi.[122]

Niisugune olukord toitlustumisel oli üldiselt tavaline.

Talupoeg oli mõisniku võimu all ja pidi leppima üldiselt mõisa õigusega. Mõisnik oli kohtumees, tallipoiss pristav. Mõis karistas tavaliselt "valusasti". Harilik karistus teoorjuse ajal oli ihunuhtlus. Peksa sai õhukese künni, hobuse mõisa vilja laskmise pärast, katkes ratas sõnnikuveol - peks, tuli tüdruk karjast enne asendaja tulekut (kuigi tema aeg oli täis) - jälle peks, kui töö juures vankriratas puutus vilja - 30 hoopi.

Tavaliselt töö juures, töö ajal peksu ei teostatud - raiskaks aega(!). Nädala patud märgiti pulgale - laupäeval anti naha peale.

Holdres polevat talupoegi väga palju pekstud. Kuid kubjas Kuri Aadu olnud väga toores. Ta pannud kü-

---

122 KM KO, f. 199, m.18, lk.44-46, m.19, lk.28.

bara ridva otsa ja käskinud seda kummardada. Peksmisel talupoegade kisa olnud härrale vastik. Härra ütelnud: "Peksta tohip, aga karjuda ei tohip!" Inimesed karjunud veel enam. Siis keelatud peks ära.

Jõgeveste mõisas toimunud laupäeval talli juures peks. Tavaliselt toominga vitsad olnud sõrmejämedused. Pikkadel vitstel löönud otsad eriti valusasti. Inimesed läinud kavalaks ja heitnud hästi talli seina lähedale, ise aga karjunud kõvasti. Algul pekstud palju tahetud. Peale talurahvakohtu sisseseadmist võis 15 hoopi lüüa.

Leebiku mõisas olnud aida juures tamm, mille oksa külge inimene, keda nuheldud, köideti. Pärast nuhtluse kaotamist löönud pikne oksa maha.

Mõnes mõisas (Lõve, Riidaja, Kärstna jt.) peksu korral tõmmati mees pingi peale maha. Üks mees hoidis peast, aga teine jalust kinni ning mõisa vahimees peksis. Üht kimpu jatkunud 2-3 löögiks, siis katkenud. Suuremad "süüteod" tinginud s o o l a s e d v i t s a d.

Talupoegade põgenemisi olevat olnud vähe: ei loodetud paremat. Tabamisel muidugi ihunuhtlus või "kroonusse" andmine.[123]

Revisjoniandmeil on põgenenuid ja teadmata kadunuid 1816.-1834.a. 17 m e e s t ja 1834.-1850.a. 22 m e e s t. Põgenenute uus asukoht on märkimata.

---

123 KM KO, f. 199, m.18, lk.28-32, m.19, lk.27.

Kui loodi vallakohtud, olid need algul m õ i s n i k u m õ j u a l l: kohtu esimees oli mõisa valitseja, 3 valla kohtumeest olid mõe pärast. Kohtumehed olid ka omavolitsenud. Sellisteks olid näiteks Koorküla kohtumehed Otto Ruut (ka kooliõpetaja) ja Andres Treu. Nuheldud tühjade asjade pärast. Treu armastanud ikka ütelda: "Sina saad täämbä 30 plaksu!"

Mõisniku peale võis kaevata ringkonnakohtus. S a g e l i s a i a g a t a l u m e e s i s e k a r i s t a d a. Nii sai Ritsi talu peremees Sim Arbeiter ise "15 löki".[124]

Mahlitze Rope Jurry sulane Mick sai 10 hoopi, et kaebas peremehe halva toidu pärast. Aga ka peremees sai 10 hoopi.

Veel üks näide 1858.aastast Hummulist: "Kutsiko Willemi Sik om Zimmermanni Pedo viljan olnu ja Pedo om oma koera pääle ajanu nik om sedda Sikka lasknu purreda.

Moistetud sai: kahju pooles.

Sel 1-sel sept. 1858."[125]

1849.a. oli Kärstna kogukonnakohtus arutusel t e a t u d m ä ä r a l m õ i s a l e v a s t u h a k k a m i s e k ü s i m u s. Kaks peremeest olid mõisa käsule vastu hakanud ja ei olnud teomeest

---

124 KM KO, f. 199, m.18, lk.49-50.

125 Sealsamas, lk.51-52.

mõisa nõudmise peale välja saatnud. Vallakohus mõistis neile 15 vitsahoopi, kuid hiljem, kui peremehed edasi kaebasid, muudeti see rahatrahviks - ainult 80 kopikat hõbedat.[126]

Talurahvas elas Helme kihelkonnas rehetoas. Alles 1840.aasta ümber ehitati esimesed kambrid, nn. r u b i d rehetoa külge, kus elas peremees ja perenaine.

Rehetuba oli harilikult suitsu täis ja pime. Akent polnud. Õhtul põles peerg kolde veerel. Magamisasemel olid õled, palakas kaeti peale. Vaipa e i olnud. Talvel külmaga toodi ka nõrgemaid loomi rehetuppa.

Pulma ja pidu ajaks löödi seinad kangastega üle, sest seinad määrisid muidu.

R õ i v a s t u s o l i ü l d i s e l t k e h v. Rõivad olid kotiriidest. Ülevalt kitsad ja piha ümber. Meestel olid kitsad püksid. Kanti vööd. Naistel olid pikad alasiga särgid, mille alaosa oli jämedamast materjalist. Sukad olid kirjatud. Suvel kanti viiske, talvel karvaga pastlaid. Mehed kandsid pikki juukseid, naised lõigatult. Naised käisid suvel palja särgiga, talvel kanti triibulist seelikut ja särgi peal särgipihakest. Põllu kandsid naised kui ka tüdrukud.[127]

---

126 KM KO, f. 199, m.19, lk.40.

127 KM KO, f. 199, m.18, lk.47-48, m.19, lk.29.

Liivimaa kubermangus liigitati talusid nende adramaa hulga järgi p o o l - a d r i k u i k s (tegi nädalas mõisale 6 rakmepäeva korralist tegu) ja v e e r a n d - a d r i k u i k s (tegi 3 rakmepäeva), aga ka k a h e k s a n d i k - a d r i k u i k s (kuulus tegelikult vabadikutalude hulka).

Talus elavate inimeste suhteid korraldasid r a n g e l t k i n n i p e e t a v a d t a v a d. Peremees ja perenaine, tõenäoselt ka vanem poeg ja tütar ei käinud mõisas tavaliselt teol.

Leidus üksikuid jõukamaid peremehi, kellel oli 5-10 hobust ning isegi 30-40 sarvlooma.

S u l a s e d j a t ü d r u k u d m o o d u s t a s i d õ i g e s u u r e a r v u l i s e t a l u r a h v a k i h i. Sajandi vahetusel oli mõnedel andmetel Liivimaal 25 000 taluperemeest, aga samal ajal oli 250 000 sulast ja popsi.[128]

Ränkraske oli sulaste, tüdrukute ja alaealiste poiste-töövaimude elu. Vaba aega peaaegu neil polnudki. Tasu kurnava teotöö eest oli väga vilets: vallaline teosulane sai peremehelt ainult toidu ja riided. Abielus sulane sai talust väikese maatüki, kus ta elas eraldi, pidades ise oma tööloomi ja tehes nendega talu eest teatava hulga rakmepäevi mõisale.

Erilise, kuid pidevalt kasvava osa talurahvast moodustasid nn. v a b a d i k u d e h k p o p -

---

128 Eesti NSV ajalugu, I kd., lk.498, 499.

s i d. Nad moodustasid talurahva kõige vaesema kihi, erinedes sulasest väikese, talust eraldi eksisteeriva majapidamise omamisega. Selle eest tegid nad 2 rakmepäeva, suviste põllutööde ajal sageli veel 1-2 jalapäeva nädalas.

Vabadikukategooriasse langesid kõik vaesunud talud, kes ei suutnud üle 2 rakmepäeva teha mõisale.

Vabadikud elasid äärmiselt viletsais popsisaunades, omades väga väikest põllulappi kasutamiseks. Aga vabadiku nälgivat virelemist eelistati teosulase elule.

M õ i s n i k u d j a p a s t o r i d n ä g i d t a l u r a h v a s õ i g u s t e t a t ö ö l o o m i, allutades neid julmadele karistustele või müümistele ja vahetamistele.

Taluperemees ja sulane, olles mõisapõllul koos tööl, vihkasid ühiselt mõisnikku ja mõisaorjust. Kui nad pärast mõisatööd pöördusid tagasi talu piiridesse, m u u t u s n e n d e "s o l i d a a r s u s" k o h e a n t a g o n i s m i k s.

Talurahva diferentseerumisega algas vastuolude kujunemine sulaste ja vabadike ning suuremate talude peremeeste vahel, mida mõisnikud omakorda hakkasid ära kasutama oma huvides.

Maata talurahva klassi arvuline kindlaks määramine on Helme kihelkonnas raskendatud, kuna revisjonilehed paljudel juhtudel ei märgi sõnaselgelt sulaseid ja vabadikke. Kui taluperemeeste kohta teame, et neid

taludes oli vähemalt üks (arvestamata vanaperemeest; Helme kihelkonna kolmes talus oli siiski kaks peremeest), siis võime oletada, et Helme kihelkonnas oli faktiliselt 1826.aastal 551 peremeest, aga 1850.aastal oli neid 545.

Kui nüüd aga arvestada, et 1826.a. oli 548 talus üldse töövõimelisi isikuid 2292 meest ja 2572 naist, seega iga talu kohta 8,8 töövõimelist isikut. Oletades, et neist 4 kuulus peremehe perekonda, leiame, et sulasteks ühes vabadikkudega jääb 2660 isikut ehk 54,68 protsenti.

1850.a. oli 537 talus töövõimelisi üldse 2791 meest ja 3413 naist, seega iga talu kohta 13,6 töövõimelist isikut. Kui neist kuuluks 4 peremehe perekonda, jääks sulasteks ja vabadikkudeks 4044 isikut ehk 65,18 protsenti.

Sulaste klassi iseloomustab suur liikuvus, kuna seadus andis õiguse isandale, hiljem vallakohtule nende paigutamise taludes vajaduse järgi. Nii on revisjonilehtedes leida järgmised andmed: Alamõisas on 1826.a. märgitud 14 sulasest samasse tallu jäänud 2, kuna 12 neist on oma asukohta muutnud. Samas mõisas 1850.aastal 19 märgitud sulasest on asukoha muutnud 17 sulast.

Holdre mõisas on 23 märgitud sulasest 15 muutnud asukohta 1826.a. andmeil, kuna 1850.a. pole sulaseid märgitud.

Koorküla 1826.aastal märgitud 76 sulasest on 54

muutnud oma asukoha, aga 1850.a. 60 sulasest on 57 vahetanud asukoha.

Ja veel: 1826.aasta andmeil on Riidajas 69 märgitud sulasest 57 asukoha vahetanud, kuna 1850.aasta andmed näitavad, et 61 sulasest ei ole samasse tallu saanud jääda 49 sulast.[129]

Toodud arvud ei saa pretendeerida absoluutsele täpsusele puudulike andmete alusel, kuid üldist sulaste majanduslikku ja õiguslikku olukorda illustreerivad nad ometi. Neid kihelkonna ulatuses üldistades on selge, kui kindlusetu, kõikuv ja haletsemisväärne oli sulaste majanduslik kui ka õiguslik olukord, sest k a k u p j a k e p p j a v a h i m e h e v i t s a d l e i d s i d k o r d u v a l t k õ i g e l ü h e m a t e e s u l a s e - t e o m e h e t u r j a l e. Teistest sõltuv inimene aga vaevalt saab oma majandusliku olukorra kindlustamiseks midagi erilist teha.

Sulaste vahekorda palga osas reguleerivad ü l d i s e l t k o h a l i k u d t a v a d. Sulase palk koosnes k u n i X I X s. k e s k p a i g a n i k o l m e s t p õ h i o s a s t: viljapalgast(s.t. viljas antavast töötasust), riidepalgast (peremehe poolt antavatest tööriietest) ja rahapalgast. Vilja palk asendati 40-50-ndatel aastatel sageli osa-

---

129 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.179/1, 181/1, 179/4, 181/4, 178/7, 182/1, 178/13, 183/2.

liselt või täiesti nn. palgamaaga (rukki-, odramaa või palgaheinamaa). Sulane oli kohustatud oma maad harima.

Teenijate jaotamisel pidi vallakohus aluseks võtma maa suuruse. Igas veerandadramaa suurusega talus, mille põllumaa oli hinnatud 15-18 taalrile ja heina- ning aiamaa 5 taalrile, pidi olema kolm meesja kolm naistöötajat. Suuremate või väiksemate talude tööjõud tuli arvestada samast proportsioonist lähtudes.[130]

Mis puutub vabadikesse Helme kihelkonnas, siis neid on revisjonilehtedes väga vähe märgitud (tõenäoselt peaks neid olema aga rohkem). 1826.a. revisjonilehed märgivad Helme kihelkonnas kokku ainult 56 vabadikku ja neist üksi on Waokülas märgitud 30 vabadikku.

1850.aasta revisjoniandmeil on Helme kihelkonnas ainult 2 vabadikku märgitud Alamõisas. Siin on ebatäpsus juba ilmne, kuna pärast talurahva "vabanemist" üldistel andmetel vabadike arv suurenes. Üldiselt oli "...vabadike vahekord mõisaga mõnevõrra erinev mõisa ja talu vahel valitsevast vahekorrast... Vabadikul ei tulnud nagu teolisel päev päeva kõrval kupja kepi all mõisas tööd teha... Niikaua aga, kui nad olid end mõisa tööle palganud, jagasid nad tavaliste teomeeste

---

130 A.Traat, Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil, lk.188.

saatust ning ühtlasi nende viha mõisasunni ja mõisapeksu vastu."[131]

Vabadikke palkasid päevatööle nii mõis kui ka taluperemees ja see oli üsna levinud nähtus XIX sajandi esimesel poolel. "Vabadike töö oli üks tee, mille kaudu uus töövorm - vabapalgaline töö - hakkas feodaalühiskonna laostuvasse organismi sisse tungima."[132]

Talu oli "oma" majapidamise organisatsiooniline põhiüksus. Ta andis elatusvahendeid tegelikele tootjaile, aga varustas ka mõisnikku töökätega mõisamajapidamise olemasolu ja funktsioneerimise eeltingimusena.[133] Sellega omas peremees teiste pärisorjade hulgas tähtsama ja kõrgema seisundi. Peremees oli isandale kuuluva maa valdaja ning kasutaja ja sama isanda pärisori, alludes igakülgselt mõisa kurnamistegevusele. Tal oli aga õigus kasutada "oma" talu teenijaid. Seega talupoeg oli antud orjusse teisele talupojale.[134] Suhetes mõisnikega on ta päris-

---

131 J.Kahk, 1858.aasta talurahvarahutused Eestis, Mahtra sõda, Tallinn 1958, lk.66.

132 Sealsamas, lk.51.

133 V.I.Lenin, Teosed, 3.kd., Tallinn 1950, lk.151-152.

134 Ю.Ф.Самарин, Сочинения, т.X, Москва 1896, lk.244.

ori nagu tema teenijagi. Maavaldajana ja tootmisriistade omanikuna on ta viimasest kõrgemal, omades mõningaid isiklikke eesõigusi. Kuid 1819.a. talurahvaseadus kaotas taluperemeeste igivana, juba Rootsi ajal maksvusel olnud eesõiguse, mille järele neile, kui nad isiklikult mõisa väljal teol olid, ei tohtinud ihunuhtlust määrata. Mõisniku sooduslikus olukorras pidi algama 1819.a. seaduse alusel mõisniku ja talupoegade tulunduslikkude huvide vaba võistlus vabalepingu alusel. Suur talupoegade mass, nimeliselt "vaba", oli tegelikult oma valla külge seotud ja mõisniku tulundusliku ja administratiivse võimu alla antud.

Kuid kapitalismi arenemine külas süvendas talurahva kihistumist. Talupoegade massist hakkasid eristuma üksikud suuremate talude rentnikud, möldrid, ülesostjad, hangeldajad ja kõrtsmikud, kes rikastusid sulaste ja vabadike ekspluateerimisega ning äritsemisega talurahva keskel. Üheks omapärasemaks näiteks jõukamate esile kerkimiseks on Roobe mõisa pantimine aastateks 1848-1857 Hans Erdellile, kes on võrsunud eesti talupojasoost ja pärit Taageperast Sõnni (Soenni) talust.[135] Kohe selle järele, kui rüütlimõisate oman-

135 Vt. ENSV RAKA, f.1865, nim.3, sü.177/15,lk.6, sü.178/15,l.16, sü.183/4,l.10, sü.183/1,l.45 ja sü.183/3,l.2.

damine anti vabaks kõigile seisustele, o s t i s H a n s M a t s i p o e g E r d e l l 27. a p r i l l i l 1 8 6 8. a. (s.o. 2 aastat pärast rüütlimõisate omandamise vabaksandmist mitteaadlikele Liivimaa maapäeva poolt) 18 000 h õ b e r u b l a e e s t e n d a l e R o o b e m õ i s a p ä r i s e k s ja jäi selle perekonna kätte kuni kodanliku Eesti maaseadusega võõrandamiseni.[136]

Kehvemad talud külas, mis olid valdavas enamuses, samal ajal vaesusid ja laostusid. Laostunud talurentnikud ja enamik talupere liikmeist suurendasid aga jõudsasti kasvavat maata talurahva massi.

Revisjonilehtedest on võimalik teha järeldusi talurahva majanduslik-sotsiaalse seisundi kujunemise kohta. Näiteks iseloomustab talude valduse püsimine ühe ja sama perekonna käes kujukalt taluperemeeste olukorda[137] (vt. tabel nr.13).

Ka on võimalik kindlaks määrata taluperemeeste ja nende täiskasvanud pärijate edaspidine elukäik. Mõned näited selle kohta.

1816.-1834.a. Alamõisa endistest peremeestest, kes pidid senisest talust loobuma,[138]

---

136 R.Kenkman, Helme ajalugu, teos Valgamaa, lk.191, 328.

137 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/1-15, 181/1-6, 182/1-5, 183/1-4.

138 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/1 ja 179/1.

T a b e l 13

Mõisad	1816 - 1826		1834 - 1850	
	Tegelikult talusid	Talu uuele peremehele	Tegelikult talusid	Talu uuele peremehele
Alamõis	29	10	29	16
Helme	47	19	47	21
Helme kirikumõis	8	4	8	3
Holdre	13	7	16	11
Hummuli	59	21	52	31
Jõgeveste	37	6	36	11
Koorküla	31	10	35	26
Kärstna	48	14	50	24
Leebiku	37	1	35	16
Lõve	56	16	45	21
Murikatsi	14	7	14	4
Patküla	46	10	45	20
Riidaja	47	10	45	11
Roobe	15	6	15	5
Taagepera	61	8	66	24

jäi oma endisesse tallu sulaseks 1 peremees,
läks manuliseks mujale 1 peremees,
vabadikuks mujale 2 peremeest
ja surnud peremehe arvatav pärija
läks sulaseks mujale 9 korral,
jäi isatallu sulaseks 2 korral.

1834.-1850.a. Alamõisas endine peremees, kes sunniti talust lahkuma,[139]
läks teise tallu sulaseks 1 korral,
jäi oma endisse tallu sulaseks 1 korral,
läks mõisa tööle 1 korral,
läks manuliseks mujale 1 korral;
surnud peremehe arvatav pärija
läks sulaseks mujale 1 korral,
jäi sulaseks isatallu 1 korral.

Roobe mõisas 1816.-1834.a. läks endine peremees sulaseks teise tallu 1 korral ja surnud peremehe arvatav pärija jäi sulaseks isatallu 1 korral.

1834.-1850.a. läks sama mõisa 1 peremees sulaseks mujale ja 1 surnud peremehe arvatav pärija läks sulaseks mujale.[140]

Leebiku mõisas läks 1816.-1834.a. vahemikus 5 surnud peremehe arvatavat pärijat, kes olid isatalust

---

139 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.179/1 ja 181/1.

140 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/14, 180/6, 180/3.

sunnitud lahkuma, mujale sulaseks.

Ajavahemikus 1834.-1850.a. läks 2 endist peremeest teise tallu sulaseks, 1 peremees sunniti vabadikuks hakkama ja surnud peremehe arvatavaist pärijaist jäi isatallu sulaseks 3, aga 7 pärijat siirdus mujale sulaseks.[141]

Hummuli mõisas läks 1816.-1834.a. vahemikus 1 endine peremees mõisa tööle, 1 jäi oma endisse tallu sulaseks. Surnud peremehe arvatavaist pärijaist läks 3 sulaseks mujale, 3 jäi sulaseks isatallu ja 1 hakkas vabadikuks.

1834.-1850.a. samas mõisas läks 2 endist peremeest vabadikuks, 2 jäi oma endisesse tallu sulaseks. Arvatavaist pärijaist läks mujale sulaseks 2 ja kodutallu jäi sulaseks 1.[142].

Kärstna mõisas läks 1816.-1834.a. vahemikus 2 arvatavat pärijat sulaseks mujale tallu ja 1 arvatav pärija jäi sulaseks kodutallu.

1834.-1850.a. vahemikus läks üks endine peremees manuliseks mujale tallu, 2 surnud peremehe arvatavat pärijat läks sulaseks teise tallu ja 2 pärijat jäi sulaseks kodutallu.[143]

---

141 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/9, 180/1, 182/3.
142 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/5, 179/3, 181/5.
143 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/8, 179/6, 182/2.

Murikatsi mõisas läks 1816.-1834.a. vahel 1 surnud peremehe arvatav pärija sulaseks mujale ja 1 arvatav pärija hakkas vabadikuks 1834.-1850.a. vahemikus.[144]

Jõgeveste mõisas toimus ajavahemikus 1816.-1850. ühe endise peremehe mõisasse tööle siirdumine, arvatavast pärijaist 2 hakkas sulaseks mujal ja 1 jäi sulaseks kodutallu.[145]

Seega vaadeldud 7 mõisa talumajapidamiste peremeestest said ajavahemikus 1816.-1850.a. 60 juhul sulased ja 7 juhul vabadikud.

Samas ajavahemikus siin vaadeldud mõisate poolt täideti tühjaks (s.o. peremeheta) jäänud talud, kuid esmajoones peremeeste ja perepoegadega, kes mujalt tulid, peremehe vendadega mujalt, endiste peremeestega, mõisameestega jne., kuid samal ajal (s.o.1816.-1850.a.) muutusid peremeesteks ainult 18 sulast ja 1 vabadik.[146]

Üldistades toodud andmeid ka ülejäänud (siin vaatlemata) Helme kihelkonna mõisate kohta, võib

---

144 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/11, 180/3, 182/5.

145 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/6, 179/4,181/6.

146 ENSV RAKA, f. 1865, nim.3, sü.178/1, 178/5,178/6, 178/8, 178/9, 178/11, 178/14, 179/1, 179/3,179/4, 179/6, 180/1, 180/3, 180/6, 181/1, 181/5, 181/6, 182/2, 182/3, 182/5, 183/3a.

väita, et XIX saj. esimesel poolel oli Helme kihelkonnas talurahva proletariseerumise tendents üsnagi tugev.

Siinkohal e i s a a s u g u g i n õ u s t u d a J. V a s a r a v ä i t e g a 1935.aastast, nagu "...eelistasid peremehed talud käest ära anda ja elada teoliste või vabadiku elu, ...sest sulaspõli oli peremehepõlvega võrreldes muutunud endisest hoopis soodsamaks".[147]

Tegelikult kujunes sulaste ja üldse palgateenijate o l u k o r d r a s k e k s. Neilt nõuti suurt tööpinget ja palgati ainult põllutööde hooajaks. Seega polnudki sageli aastaringset sissetulekut. Tasu aga oli neil äärmiselt madal.

Kurdeti ju olukorra üle sulaste lauludeski:

Tuleks või tulista lunda,
sajaks raudasta raheta,
tilguks tinavihmukesta:
ikka peab ori ojuma;
ikka vaene vanderdama,
orjalaps läbi ojuma,
palgapoiss läbi pugema.
Küll tien tüödä, ei tänätä,
näen vaeva, vannutasse.[148]

---

147 J.Vasar, Teoorjuse-aja põhiprobleemidest, "Ajalooline Ajakiri" 1935, nr.3, lk.127-128.

148 Ed.Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948, lk.260.

Äärmiselt kehv oli ka vabadikkude olukord. Peremehed lasksid talu ääremaadel asuda rohkel arvul vabadikke, kes viletsa maalapikese eest pidid kõige kibedamal tööajal päevi tegema.

Seega pole kuidagi usutav, et taoliselt viletsa äraelamine millegagi suutis peremehi meelitada taludest loobuma. Küll aga andis selleks tõuke kapitalismi sissetung mõisamajandusse.

Talurahvas püüdis leida võimalusi mõisa võimu alt pääsemiseks. Nii ka usulised liikumised sotsiaalsete liikumistena (vennastekoguduste liikumine ja vene õigeusku siirdumine), olgugi stiihilised, ei jätnud ka Helme kihelkonda puudutamata, kuigi ehk väiksemas ulatuses võrreldes teiste Lõuna-Eesti kihelkondadega. Nii on 1837.a. Helmes 1 vennastekoguduse palvemaja 550 liikmega, mis teeb 1000 elaniku kohta umbes 55 liiget (varasemaid andmeid pole).[149]

1819.a. talurahvaseadus, talurahva ränkraske mõisatöö koos looduslike katastroofidega rea üksteisele järgnenud ikaldusaastate (1840, 1844, 1845) näol, mis tõid 1844.-1846.a. maale kohutava nälja, sundis eestlasi rändama Lõuna-Venemaale. Ka Helmest oli üksikuist mõisatest talupoegi välja ränna ta soo-

---

149 R.Kenkman, Helme ajalugu, teos Valgamaa, lk.306.

vijate nimekirjadega käinud Riias (1841.a.).[150]

Omavoliliselt Riiga ilmunud talupoegi tabati suuremal arvul politsei poolt. Kubermanguvalitsuses kuulati tabatud talupoegi üle. Teiste hulgas kuulati üle 9.augustil 1 Jõgeveste mõisa talupoeg ja 11.augustil 1 Patküla mõisa talupoeg. Talupoegade ülekuulamisel esines kaebusi viljapuuduse, raske teoorjuse ja mõisnikkude omavoli kohta. Eriti raskena kirjeldasid oma olukorda kaasa tulnud sulased (näit. Mullo Juhan), mida mõnel juhul kinnitasid ka peremehed.[151]

Vene õigeusku siirdujate protsent on üldiselt kihelkonnas siiski küllaltki madal (17,1 %) võrreldes naaberkihelkondadega 1845.-1848.a. Linda Vilmre ja Linda Tamman väidavad, et kirikukroonika andmeil olevat läinud Helmes vene usku 2700 inimest.[152]

Vene õigeusku siirdumise hoogsust üksikutes mõisates näitavad järgnevas tabelis toodud andmed[153] (vt. tabel nr.14).

---

150 Hans Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX saj. 40-ndail aastail, Tartu 1930, lk.86.

151 Sealsamas, lk.81, 83-84, 87.

152 KM KO, f. 199, m.18, lk.53 ja m.19, lk.44.

153 Hans Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX saj. 40-ndail aastail, lk.381.

T a b e l 14

M õ i s a d	Õigeusklikke mehi 1847	Mehi üldse 1850	Õigeusklike meeste %
Alamõisa	57	257	22,2
Helme	83	535	15,5
Helme kirikumõis	-	65	-
Holdre	5	139	3,6
Hummuli	26	435	6,0
Jõgeveste	9	339	2,7
Koorküla	64	334	19,1
Kärstna	181	452	32,5
Murikatsi		105	
Leebiku	52	311	16,7
Lõve	146	368	39,7
Patküla	44	393	11,1
Riidaja	15	328	4,6
Roobe	32	101	31,7
Taagepera	78	597	13,1
Kokku	792	4759	
1848.a.	929		

Toodud näitajad ei räägi aga sellest, miks ühes mõisas oli õigeusku siirdujaid rohkem, teises vähem. Küllap oluliseks teguriks ikkagi oli talupoegade olukord.

Helme ajalooline traditsioon aga räägib, et õigeusklikke olevat äärevaldades rohkem olnud kui luteriusu kiriku ligidal. Enamus olnud Kärtsnast ja Lõvelt, s.o. kihelkonna piirilt Karksi-Nuia ligidalt, kus asus vene kirik. Leebiku vallas olnud usuvahetuse põhjuseks õige suur hingemaa lootus. Seal olnud suureks kihutajaks mõisa päeviline Ottendendor (rahva suus Oru Simm), kes hiljem hakanud mõisa kasuks rääkima. Vene usku läinud vaesed, sulased, peremehi ja jõukamaid ei teata minejate hulgas. Holdres olevat olnud väga vähe vene usku minejaid, samuti Koorkülas, kus von Anrep ja kooliõpetaja Otto Ruut olnud vene usu vastu.

Patküla von Stryk oli lasknud oma kanala vene kiriku moodi teha, et õigeusu kirikut naeruvääristada.

Jõgevestes pole mindud sellepärast ristiusku, et vürst olevat Itaaliast saatnud rahvale kirja, kus kirjutanud: "mu armas rahvas, ärge mitte uskuge, mis nad lubavad ega ärge vene usku minge." Sõnad olevat mõjunud.

Pastor Behse aga kurtnud, et liikumised nii sotsiaalsed kui religioossed õpetasid rahvast iseseisvaks: inimesed pöördusid hädade-soovidega seaduslike asutuste poole ja põlgasid saksa seadusi. Vabameelsus tõstnud häbematult pead.[154]

Vene õigeusklike hulka 1848.a. Helme kihelkonnas iseloomustavad järgnevad näitajad[155] (vt. tabel nr. 15).

Helme kihelkonna üldiselt hea ja viljaka põllupinnase tõttu olid siin päris- ja teoorjuse raskused mõneti kergemad kanda, mis mõjus tõenäoselt pidurdavalt usuvahetuslikule liikumisele. Vahest hoopis raskemaks osutus kaugel vooris käimine.

Võideldes äärmuseni viidud pärisorjusliku meelevalla vastu, oli talurahvas kasvanud juba niivõrd tunduvaks sotsiaalseks jõuteguriks, mida ei saanud enam täielikult arvestamata jätta ei mõisnikud ega tsaarivõim. Talurahva klassivõitluse kõigis vormides avaldusid tema nõudmised liigsuurte koormiste ja

---

154 KM KO, f. 199, m.18, lk.53-57, m.19, lk.44-47.

155 Hans Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX saj. 40-ndail aastail, lk.343.

Tabel 15

Kihelkond	Õigeusklikke 1848		
	mehi	naisi	kokku
Helme	923	798	1721

Rahvaarv 1850		
mehi	naisi	kokku
4759	5291	10 050

Õigeusklike %		
mehi	naisi	kokku
19,4	15,1	17,1

Õigeusklike % Lõuna-Eesti 54 kihelkonna hulgas

23

kodukari vähendamisest kuni täieliku vabanemiseni mõisniku võimu alt. Vabaduse nõudmisel e i s e a t u d ü l e s m a a k ü s i m u s t, sest talurahva tolleaegsete ühiskondlik-majanduslike kujutluste kohaselt pidi vabastamine endastmõistetavalt toimuma koos maaga.

Olles suunatud kõigis oma avaldustes pärisorjusliku korra vastu, o l i t a l u p o e g a d e k l a s s i v õ i t l u s s a m a l a j a l o b j e k t i i v s e l t v õ i t l u s e k s k o d a n l i k - k a p i t a l i s t l i k e s u h e t e v õ i d u l e p ä ä s u e e s t.[156]

156 A.Traat, Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil, lk.153-154.

K O K K U V Õ T E

Eelnevalt on käsitletud Helme kui Liivimaa kubermangu ühe kihelkonna talurahva olukorda feodaalkorra lagunemise ning kapitalistlike suhete kujunemise perioodil.

XIX sajandi algul s ü v e n e s f e o d a a l-p ä r i s o r j u s l i k u k o r r a k r i i s. Ikaldusaastad, mille mõjulepääsemiseks lõi senine põllumajandus ise soodsad tingimused, halvendasid mõisnike, eriti aga talurahva majanduslikku olukorda. Raskuste kandmine langes täiesti talurahvale.[157]

1804.a. talurahvaseadusega o m i s t a t a k s e t a l u r a h v a l e r i d a u u s i v ä g a o l u l i s i õ i g u s i (mõisastamise piiramine, peremeeste pärilik valdusõigus, koormiste normeerimine). Vähenes feodaalide mittetäielik omandiõigus otsestele tootjatele - pärisorjadele. See oli feodaal-

---

157 Jaan Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1.aastakümnel, Tartu 1960, lk.317.

korrale iseloomulik liikumine sõltumusest vabaduse poole.

1819.a. talurahvaseaduse progressi põhisisuks on talurahva i s i k l i k e õ i g u s t e a r e n g u j o o n e l õ p u l e v i i m i n e v a b a k s l a s k m i s e k a u d u. Omandiõiguse objektid muutusid õigussubjektideks.[158] Kaotati peremeeste pärilik valdus- ja kasutamisõigus talumaale ning nad ise allutati kodukarile. Talumaad oli võimalik kasutada rendilepingu alusel, mille vorm ja määr oli täielikult lepingupoolte "vaba" kokkuleppe asi. See avas mõisnikule legaalse tee teorendi säilitamiseks ja tõstmisekski. Teenijad allutati tööandjate, s.o. peamiselt peremeeste meelevallale, mis legaliseeriti isegi pärisorjuse ajal tundmatuks jäänud p e r e m e h e k o d u k a r i õ i g u s e g a t e e n i j a ü l e. Kahe kuu jooksul rendi- või teenistussuhetesse mitteastunud talupoega võidi hulgusena anda "kroonu käsutusse". Kui lisada veel liikumisvabaduse kitsendused ja muud piiramised (mõisniku politseivõim kogukonna üle, mõju talurahvakohtutes jt.), on selge talurahva o l u k o r d t e g e l i k u l t m a a t a v a b a s t a m i s e l.

---

158 A.Traat, Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847.aastal. ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised, VI kd., nr.2, 1957, lk.192.

K a p i t a l i s m i a r e n e m i s e g a e e s t i k ü l a s s ü v e n e s t a l u r a h v a k i h i s t u m i n e: hakkas eralduma külakodanlus ning kujunema arvukas maaproletariaat.

Mõisniku kõrval võimutses taoline talunik maatarahva kallal ja oli külas ka kogukonnaametnikuks ja kohtumeheks.

Juba XIX sajandi teisel veerandil ostsid üksikud jõukamad talupojad Lõuna-Eestis oma talud päriseks, makstes nende eest õige suuri summasid. 1826.a. maksis üks Luunja talupoeg mõisnik Nolckenile oma talukoha eest 4000 rubla.[159]

Helme kihelkonnas toimus raharendile üleminek ja talude ostmine sajandi teisel poolel.[160] Kihelkonna esimesed talud osteti 1857.a. Roobe mõisas (10 talu), 1858.a. Helme mõisas 2 talu. Kuid küllalt iseloomulikud kihelkonnale on Erdelli Roobe mõisa ostmine (1868.a.) ja eestlase J.Hendriksoni Leebiku mõisa ostmine sama sajandi teisel poolel.

E n a m i k t a l u k o h a r e n t n i k e s t e l a s a g a ä ä r m i s e l t v i -

---

159 Eesti NSV ajalugu, I kd., lk.610.

160 A.Traat näitab, et 1847.a. oli siin raharendi levik 0,82-4,42 %. Raharendi suuremat levikut takistavat esmajoones talurahva ja mõisnike suhete senine reguleerimatus.
Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847.aastal, lk.200-201.

letsalt ränga mõisaorjuse all. Mõis heelas suurema osa talu tööjõust ja seetõttu olid talude endi maad puudulikult haritud, loomakasvatus vähe tulukas. Mõnedki mõisnikud tunnistasid veel barbaarset keskaegset tõde: mida vaesem on talupoeg, seda sõnakuulelikum.[161]

Niisuguste talupoegade majanduslik olukord oli ebakindel. Paljudel kordadel ei suutnud nad enam talu pidada ja langesid sulaste ja vabadike hulka.

Rohkearvuline sulaste, tüdrukute ja vabadike kiht omandas sajandi teisel veerandil üha selgemalt maaproletariaadi iseloomu. Lenin näitab oma töös "Kapitalismi arenemine Venemaal", et nagu kogu Venemaal, nii ka Balti kubermangudes äärmiselt väikesi maatükke omavad talupojad kuuluvad oma iseloomult tekkiva maaproletariaadi hulka.[162]

Kuni vaadeldava perioodi lõpuni moodustas talurahvas mõisnike suhtes ikka veel õigusteta ja ekspluateeritava "rumala ja laisa" massi, keda vähesed käsutajaist pidasid oma kaasinimesteks.[163]

---

161 Eestlane ja tema isand. Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal, Tallinn 1959, lk.73.

162 V.I.Lenin, Teosed, 3.kd., lk.141-142.

163 J.Chr.Petri, Ehstland und die Ehsten, I, Gotha 1802, lk.294.

Hoolimata oma juba sügavast sisemisest sotsiaalsest kihistumisest, säilib talurahvas siiski ühtse massina. "Kuivõrd meie külas pärisorjuslik ühiskond tõrjutakse välja "kaasaegse" (kodanliku) ühiskonna poolt, niivõrd talurahvas lakkab olemast klass, jagunedes maaproletariaadiks ja maakodanluseks (suureks, keskmiseks, väikeseks ja kõige väiksemaks). Kuivõrd säilivad veel pärisorjuslikud suhted, niivõrd "talurahvas" jääb veel püsima klassina, s.o. kordame, mitte kodanliku, vaid pärisorjusliku ühiskonna klassina."[164]

Pärisorjuse kaotamine õõnestas teoorjusel põhineva majandussüsteemi ja lõi eeldused algavaks ülemineku kuks progressiivsemale sotsiaalmajanduslikule formatsioonile - k a p i t a l i s m i l e. Ka talumajanduses hakkas selle tundemärke esile tulema.

Talupoeg püüdis rasket põllutööd kergendada majanduslikult jõukohaste uute põllutööriistade kasutusele võtmisega. Nii esines XIX saj. esimesel poolel eeskätt Lõuna-Eestis taludes põllurull. Suvivilja peksmiseks kasutati rasket reherulli ehk rehetampi, vana lõuguti kõrval ka soonrullidega linamasinat ja rukkilõikusel lühivarrelist vikatit "rauts", mida õpiti tundma läti talupoegadelt, ning sajandi kesk-

---

164 V.I.Lenin, Teosed, 6.kd., Tallinn 1952, lk.97.

paiku ka juba kohalike seppade valmistatud hõlmatra ja raudpulkadega äket. Tuli kasutusele reelaam (sajandi algul). Sajandi teisel veerandil hakati järjest rohkem kasutama rautatud vankrirattaid ja -telgesid ning ka reejalaseid. See veo- ja liiklusvahendite paranemine soodustas kaubandusliku põllumajanduse kasvu.

Sajandeid püsinud rehielamutesse hakkas sisse murdma "revolutsioon": XIX saj. hakati seniseid külmi kambreid muutma köetavaiks, valgusavade asemele tekkisid klaasaknad ja 20-ndate aastate ümber ehitati talumajadele esimesed korstnad.

Kõik see peegeldas kujukalt talurahva sotsiaalset kihistumist, sest need uuendused olid kättesaadavad üksikutele jõukamatele talupoegadele.[165]

1819.a. seadusega Liivimaal loodud agraarsuhted said aga peatselt takistuseks põllumajanduse üleminekul kapitalistlikule tootmisele. Üha kasvavad talurahvarahutused 1840.aastail ning mõisamajanduses endas kapitalismi arengust tingitud kaalutlused sundisid liberaalsemalt mõtlevaid mõisnikke asuma uutele reformidele.

Konservatiivsete mõisnike vastuseisust hoolimata kehtestati tsaarivalitsuse poolt uued talu-

---

165 Eesti NSV ajalugu, lk.189.

r a h v a s e a d u s e d Liivimaal 1849.a. (ja peaaegu samasugusel kujul uuesti 1860.aastal) ja Eestimaal 1856.a. (kuulutati välja alles 1858.a.). Need talurahvaseadused, koostatud kurnajate poolt, pidasid silmas mõisnike huve. Need varustasid mõisaid endiselt palgata tööjõuga, lisaks aga ka kohtade müügist ja raharendist saadava kapitaliga. Talupoegade seisukohast oli oluline, et need seadused teatud määral soodustasid raharendile siirdumist ja talukohtade päriseksostmist.

Samal ajal, kui seadused soodustasid kapitalistlike rentnike ja taluomanike tekkimist ja arenemist, k e h t i s i d m a a t u t e s u h t e s e r i t i d r a k o o n i l i s e d v a h e n d i d: taheti hävitada vabadikke ja sundida neid minema sulastеks või mõisatöölisteks ja moonameesteks.

Liiwlandima Tallorahwa Seaduse-raamatu § 623 ütleb: "Nisuggusid wabadikuid, kes maad piddawad, agga kellel ellajaid ei olle, ei hoost ja lehmagi, ei tohi suggugi sallitama. Nende käest wõetakse kohhe ma ärra ja kannetakse hoolt, et nemmad sullase tenistust otsiwad. Kui nemmad sedda ei tahha, siis neid petakse hulkujaiks ja sunnitakse trahwitõle ehk aetakse koggodusest wälja". Edasi § 632: "Kui nekrutiwõtmise aeg on, siis wõetakse kõik koggoduse wabbadikuid kokko ja korjatakse nende seast neid välja, kes sõtta kõlbawad. Need losiwad siis tõiste koggoduse inimeste eel kõige-

essite issekeskis, ja kelle peäle liisk satub, se peab koggoduse eest sõtta minema".[166]

Nii kindlustati mõisnike ja kujuneva maakodanluse huvides varatu talurahva halastamatu ekspluateerimine. Mõisnikud taotlesid seda, et vältimatu üleminek kapitalismile teostuks talurahva hulkade arvel.

Talurahva väljaviimiseks tingimused ja teed vabamale kapitalistlikule arengule Helmes fikseeris Liivimaa 1849. a. agraar- ja talurahvaseadus, mille analüüs aga ei kuulu enam käesoleva töö raamidesse.

---

166 Hans Kruus, Eesti ajaloo lugemik III, lk.167-176.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ARHIIVIMATERJALID

I. Marksismi-leninismi klassikud

Marx, K., Kapital. Poliitilise ökonoomia kriitika, I kd., Tallinn 1953.

Lenin, V.I., Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus hr. Struve raamatus. Teosed, 1.kd., Tallinn 1948, lk.301-460.

Lenin, V.I., Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, 3.kd., Tallinn 1950.

Lenin, V.I., Semstvo tagakiusajad ja liberalismi hannibalid. Teosed, 5.kd., Tallinn 1951, lk.19-63.

Lenin, V.I., Vene sotsiaaldemokraatia agraarprogramm. Teosed, 6.kd., Tallinn 1952, lk.89-128.

Lenin, V.I., Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.-1907.aastal toimunud esimeses Vene revolutsioonis. Teosed, 13.kd., Tallinn 1953, lk.191-383.

Lenin, V.I., Karl Marx. Teosed, 21.kd., Tallinn 1953, lk.27-72.

Lenin, V.I., Sotsialism ja sõda. Teosed 21.kd., Tallinn 1953, lk.265-304.

II. Arhiivi- ja käsikirjalised materjalid

Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Tartus (ENSV RAKA):

- fond 291 - Balti kindralkuberneri arhiiv
- fond 1296 - EELK Helme kogudus
- fond 1404 - Kärstna mõis
- fond 1865 - Liivimaa revisjonilehtede kollektsioon.

Eesti NSV TA Fr.R.Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakond (KM KO):

- fond 199 - Akadeemilise Ajaloo-Seltsi stipendiaatide aruanded.

III. Trükitud allikad

Aghte, A., Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Tübingen 1809.

Bienenstamm, W., Geographischer Abriss der Russland, oder der Gouvernemens Ehst-, Liv- und Kurland, Riga 1826.

Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani. Koostasid J.Kahk (toimetaja) ja A.Vassar, Tallinn 1960.

Friebe, W.Chr., Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval, Riga 1794.

Hupel, A.W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch... Dritter und letzter Band, Riga 1782.

Kruus, H., Eesti ajaloo lugemik III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil, Tartu 1929.

IV. Käsitlused ja uurimused

Eckardt, J., Livland im 18.Jahrhundert, I, Leipzig 1876.

Eestlane ja tema isand. Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal. Kirjutanud keegi, kes pole eestlane ega tema isand, Tallinn 1959.

Eesti NSV ajalugu I kd., kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimet. A.Vassar, Tallinn 1955.

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toimet. G.Naan, Tallinn 1957.

Eesti rahva ajalugu, vihik 12. Toimet. J.Libe, A.Oinas, H.Sepp, J.Vasar, Tartu 1935.

Eichwald, K., Helme, teoses "Valgamaa". Eesti V. Toimet. A.Tammekann, A.Luha, E.Kant, Tartu 1932, lk.267-292.

Eisen, M.J., Valgjärv. Esivanemate varandus, Tallinn 1958.

Kahk, J., 1858.aasta talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda, Tallinn 1958.

Kenkman, R., Helme ajalugu, teoses "Valgamaa". Eesti V. Toimet. A.Tammekann, A.Luha, E.Kant, Tartu 1932, lk.300-330.

Kettunen,L., Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, sarja B, nide 90,1, Helsinki 1955.

Konks, J., Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1.aastakümnel. TRÜ Toimetised, vihik 96, Tartu 1960.

Kruus, H., Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX saj. 40-ndail aastail, Tartu 1930.

Kärner, J., Talurahva vabastamine Eestimaal. Vabastuse sajaaastaseks mälestuspäevaks, Tallinn 1916.

Köstner, N., Teoorjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. (Jooni Liivimaa tulunduseajaloost XIX sajandil). Tartu 1927.

Laugaste,Ed., Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948.

Marahwa Näddala-Leht 1821, nr. 38.

Martna, M., Külast. Mälestused ja tähelepanekud Eesti külaelu arenemisest pärast 60-ndaid aastaid, Tallinn 1914.

Petri, J.Chr., Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten, I, II u. III Th., Gotha 1802.

Poliitiline ökonoomia. Õpik, Tallinn 1959.

Selirand, J., Valgjärve arheoloogilise uurimise esialgseid tulemusi. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, IX köide, nr.3, 1960, lk.268-275.

Tobien, A., Die Agrargesetzgebung Livlands im XIX Jahrhundert. Bd. I-II, Berlin 1899; Riga 1911.

Traat, A., Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Dissertatsioon, Tartu 1955 (Asub TRÜ Teaduslikus Raamatukogus).

Traat, A., Ankeet talumaade raharendi leviku kohta Liivimaal 1847.aastal. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, VI kd., nr.2, 1957, lk.192-202.

Vasar, J., Teoorjuse-aja põhiprobleemidest, "Ajalooline Ajakiri" 1935, nr.3, lk.118-135.

Самарин,Ю.Ф., Крестьянский вопрос Лифляндии, Сочинение Ю.Ф.Самарина, т.X, Москва 1896.

S I S U K O R D

SISSEJUHATUS . . . . . lk. 2

I p e a t ü k k

ÜLEVAADE HELME KIHELKONNA GEOGRAAFILIS-
TEST JA LOODUSLIKEST TINGIMUSTEST NING
VANEMAST AJALOOST . . . . . lk. 17

II p e a t ü k k

MÕIS JA TALU HELME KIHELKONNAS PÄRAST
1804.-1819.A. TALURAHVA REFORME . . . . lk. 33

III p e a t ü k k

TALURAHVA ARVULINE LIIKUMINE . . . . . lk. 60

IV p e a t ü k k

TALURAHVA MAJANDUSLIK JA ÕIGUSLIK OLU-
KORD NING SOTSIAALNE KIHISTUMINE . . . . lk. 83

KOKKUVÕTE . . . . . lk. 123

KASUTATUD KIRJANDUS JA ARHIIVI-
MATERJALID . . . . . lk. 131

6. V 1961. a.

Elm Allmi

Lubatud näitmiseks.
6. V 1961.
Wahtre
juhendaja